

BOLU ORTA VE MUDURNU YILDIRIM HAMAMLARI; MİMAR ÖMER BİN İBRAHİM'İN ÜSLUBU HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

BOLU BATHS OF ORTA AND MUDURNU YILDIRIM: AN EVALUATION OF THE STYLE OF ARCHITECT OMER BIN IBRAHIM

Birsen ERAT*

ÖZ

Yıldırım lakabıyla tanınan I.Bayezid (1389-1403)'in şehzadeligi sırasında, 14. yüzyılın son çeyreğinde, Mudurnu ve Bolu'da yaptırdığı külliyelerin hamamları, Beylikler ve Erken Osmanlı dönemi içinde mimarının adını bildiren kitabelere sahip yegane hamamlardır. Literatürde, Mudurnu Yıldırım Hamamı ve Bolu Orta Hamam isimleriyle tanınan bu iki yapıyı dönemi için özgün kılan özellikleri ise o güne değin Türk hamam mimarisinde denenmemiş plan tasarımlarındaki yenilikler ile birbirinden farklı örtü ve geçiş öğeleriyle yaratılan zengin iç mekan etkisidir. Söz konusu hamamların mimarı, bu iki yapıdan başka, Edirne Eski Cami'nin inşasında da kalfa olarak görev yapmış Ömer bin İbrahim'dir. Mimarın bu iki hamamın tasarımında denediği yenilikler, 14. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak 15. yüzyıl sonuna kadar hamamların hem tipolojisini hem iç mekan süslemesini etkilemiştir. Günümüzde, her iki hamamın mimari özelliklerine değinen yayınlar mevcuttur. Ancak, bu yayınlardaki bilgiler sadece yapıların genel perspektiften sınırlı bir incelemesini içermektedir. Oysa, söz konusu hamamlar, üzerinde özenle durulmasını gerektiren bir çok yenilikle tasarlanmış ve Türk hamam mimarisinin 15. yüzyıldaki gelişimine yön verecek önemli değişimleri temsil eden örneklerdir. Keza, Ömer bin İbrahim de Erken Osmanlı döneminde, hanedan eserlerinin inşasına imzasını atmış yetenekli bir mimardır. Söz konusu hamamları çağdaşları arasında özel konuma taşıyan özellikler, onun mimari yaratıcılığı ve kendine has mimari üslubu ile ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, Mudurnu Yıldırım Hamamı ve Bolu Orta Hamam mimari özellikleriyle ele alınarak değerlendirilecek ve plan kurgusu, iç mekan düzeni, süsleme programı bağlamında karşılaşılan yenilikler/denemeler üzerinde durularak Mimar Ömer bin İbrahim'in mimari üslubu belirlenmeye çalışılacaktır. Ayrıca, Ömer bin İbrahim'in hamam mimarisinde farkını ortaya koyan bu yeni mimari yorumun sonraki hamamlar üzerindeki etkileri/katkıları konusunda görüşlerimiz paylaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hamam, kubbe, mimar, Mudurnu, I.Bayezid

ABSTRACT

Bath houses of the social complexes built in Mudurnu and Bolu in the last quarter of the 14th century, during the principedom of Bayezid I, also known as Bayezid the Thunderbolt (1389-1403), are the only bath houses stating the name of their architects in the Principalities and Early Ottoman periods. In particular, Bath of Mudurnu Yıldırım has a special importance

* Dr. Öğr. Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Aydın.
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0373-6980> ♦ E-mail: birsen.erat@adu.edu.tr

in that one of its inscriptions is a foundation certificate and in this respect it is the only example in Turkish bath architecture. The architectural features of these two buildings, known in the literature as Baths of Mudurnu Yıldırım and Bolu Orta, unique for their period, are the innovations in plan designs that have not been tried in Turkish bath architecture until that day, and the rich interior effect created with different covering and transition elements. For example, in the men's section of these two baths, the corridors that provide the connection between the dressing room, warm room and hot room have the original designs applied for the first time in Turkish bath architecture. Another remarkable difference is that the "interspace", one of the main spaces of Turkish baths from the Anatolian Seljuk period until the last quarter of the 14th century, was not included in the men's section of both of these bath houses. However, with the disappearance of the interspace section, it is seen that a different solution has been developed to enable the controlled discharge of water vapor and hot air, which is one of the functions of this space. Steam chimneys, as an alternative to fulfill this function, are a new application that was tried for the first time in Mudurnu Yıldırım Hamam and then repeated in Bolu Orta Hamam. Likewise, the monumental doors with stalactite veils placed in front of the steam chimneys appear for the first time in the aforementioned baths. Another innovation we see in Mudurnu Yıldırım Hamam is that the entrance door to the men's dressing room is shaped like a recessed arch and represents the first example in baths. Again, the lattice carved marble balustrade window in the men's section of the Bolu Orta Hamam is a unique example of Turkish bath architecture, the counterpart of which is not encountered in any other bath. An extraordinary visual effect has been created in the interiors of the buildings, which are the subject of our study, with sliced or six and eight-sided domes, muqarnas and malakari decorations that fill the surface of the domes, vaults and transition systems. There is no application in which the interior effect is so high in any of the other baths built in the same period. Undoubtedly, all these features reveal the distinctive stylistic difference in the bath house designs of Architect Ömer bin İbrahim, who carried out the construction of both baths. Architect Ömer bin İbrahim was one of the important architects of the Early Ottoman period, who worked as a foreman in the construction of the Edirne Old Mosque, in addition to the Mudurnu Yıldırım Hamam and the Bolu Orta Hamam. The innovations he tried in the design of these two baths affected both the typology and interior decoration of Turkish baths, starting from the last quarter of the 14th century until the end of the 15th century. Today, there are publications that refer to the architectural features of both baths. However, the information in these publications contains only a limited review of the structures from a general perspective. However, the baths in question are examples that have been designed with many innovations that require careful attention and represent important changes that would shape the development of Turkish bath architecture in the 15th century. Likewise, Ömer bin İbrahim was a talented architect who undertook the construction of dynastic works during the Early Ottoman period. The features that carry those baths to a special position among their contemporaries have emerged with their architectural creativity and unique architectural style. In this study, it is aimed to examine the innovations in plan designs, to draw attention to the architectural style of Ömer bin İbrahim and to reveal his contributions to the Turkish bath house architecture, after introducing Mudurnu Yıldırım Hamam and Bolu Orta Hamam with their architectural features.

Keywords: *Bath, Dome, Architect, Mudurnu, Bayezid I.*

GİRİŞ

Sultan I. Bayezid'in (1389-1403)¹ gerek şehzadelik gerek 13 yıl süren saltanat dönemleri sadece siyasal açıdan değil, yapım faaliyetlerinin yoğunluğuyla da dikkat çeker.² Sancak Beyliği görevini yürüttüğü dönemde biri Balıkesir'de (1388)³, diğerleri Mudurnu (1382) ve Bolu'da (1389) olmak üzere üç külliye'nin yapımını tamamlattır. Sultan I. Bayezid'in henüz şehzade olduğu süreçte dönemi için kapsamlı sayılabilecek üç önemli yapı topluluğunu inşa ettirmesi, babası Sultan I. Murad tarafından hem mali açıdan hem manevi olarak desteklendiğini; ayrıca, kendisini Osmanlı tahtının varisi olarak konumlandığını gösterir. Nitekim, inceleme konularımızdan olan Mudurnu Yıldırım Hamamı'nın kitabesine adını, "Büyük Emir" ünü ve "Sultan oğlu Sultan" unvanıyla yazdırması, onun gelecek ile ilgili iktidar olma yönündeki düşüncesini yansıtan tanımlamalardır.

Bu çalışmada inceleyeceğimiz hamamlar, Sultan I. Bayezid'in şehzadeliği sırasında Mudurnu ve Bolu'da inşa ettirdiği külliyelerin akarı durumundadır.

Söz konusu iki hamam, plan tasarımlarındaki yenilikler, estetik bir yaklaşımla biçimlenmiş birbirinden farklı örtü ve geçiş öğeleri, karakteristik malakârî süslemeleriyle döneminin en dikkat çeken yapılarıdır. Ayrıca, 15. yüzyılın başlarına kadar, Erken Osmanlı döneminde mimar kitabesine sahip ilk hamam olan Mudurnu Yıldırım Hamamı ve ardından ikinci örneği oluşturan Bolu Orta Hamam, bu açıdan da özel bir öneme sahiptir. Üstelik, kitabelerinden birinin vakfiye olarak düzenlenmiş olması, Mudurnu Yıldırım Hamamı'na ayrı bir anlam kazandırmaktadır. Yapı, Türk hamam mimarisinde

- 1 I. Bayezid'in hayatı ve imar faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Yınanç 1979 ; Uzunçarşılı 1988; Hammer 1991; İnalçık 1992: 231-234; Neşri Tarihi 1995: 203-205; Süreyya 1996; Sadeddin Efendi 1999; İnalçık 2010: 116-117
- 2 Ekrem Hakkı Ayverdi'nin tespitlerine göre, I. Bayezid'in 1381-1389 yılları arasında devam eden Sancak Beyliği ve 1389-1403 yılları arasında kapsayan saltanat dönemlerinde toplam 108 adet yapının inşası gerçekleştirilmiştir. Bu sayının babası Sultan I. Murad'ın (1362-1389) yaklaşık yirmi yedi yıl süren iktidarındaki eser sayısından çok fazla olduğu dikkati çeker. Bkz.; E. H. Ayverdi, İstanbul Mimari Çağının Menşesi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, C.I, İstanbul Fetih Cemiyeti Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1966.
- 3 I. Bayezid tarafından Balıkesir merkezde yaptırılan külliye cami, medrese, imaret ve hamam ile hamamın önünde yer alan bir dükkandan oluşmaktadır. (Külliye hakkında daha fazla bilgi için bkz.; Ayverdi 1966, 372; Baltacı 1976: 462-463. Bugün külliye yapılarından cami ve medrese birçok onarımdan geçerek ayakta kalabilmiş, imaret yıkık vaziyette günümüze ulaşabilmiştir. Hamam ise zaman içinde yıkılarak ortadan kalkmıştır. Bkz.; Baltacı 1976: 462-463; Su 1937: 14. Caminin yapım tarihi hakkında yayınlarda farklı görüşler yer almaktadır. Örneğin, caminin üç sahınlı bazilikal planını ve devşirme malzemelerini dikkate alarak yorumlayan bazı araştırmacılar caminin, mevcut bir kiliseden dönüştürüldüğünü ileri sürmektedirler. Bkz.; Su 1937: 14-15; Bu görüşe karşı çıkan kimi araştırmacılar ise, külliye'nin vakfiyesini kaynak göstererek, kitabesi bulunmayan caminin 791 H./1388-1389 M. tarihinde yaptırılmış olabileceğini belirtirler. Bkz.; Erken 1977: 3; Ertan 1948: 13; Ancak, bu yayınlarda da külliye'nin tarihlemesine kaynak olarak gösterilen vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunmamaktadır.

vakfiye kitabesine sahip tek örnektir.⁴ Her iki hamamın mimarı, inşa ettiği yapıların kitabelerinde “*amel-i*” ününü kullanan Ömer bin İbrahim’dir.

Adını ilk kez araştırma konumuz olan hamamların kitabelerinden öğrendiğimiz Ömer bin İbrahim, daha sonra Edirne Eski Cami’nin inşasında kalfa olarak görev yapmış Erken Osmanlı mimarlarından biri olarak bilinir.⁵ Ancak, nereli olduğu, ailesi, mesleki yaşamı v.b. kişisel özellikleriyle ilgili, gerek dönemine ilişkin tarih kaynaklarında, gerek günümüz çağdaş yayınlarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bugüne kadar kısa bir ansiklopedik bilgi dışında⁶ doğrudan Mimar Ömer bin İbrahim’i konu alan, yaşamı ve mimarlığı hakkında bilgi veren monografik bir çalışma da bulunmamaktadır. Hakkında bilinenler, genellikle yapımını yürüttüğü eserleri genel çerçevede ele alan veya kitabelerini inceleyen genel yayınlardaki, sadece ismine yapılan atıflarla sınırlıdır.⁷ İki yayında ise duyuma ya da tahmine dayalı olarak memleketi ve mezarının bulunduğu yer ile ilgili görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin, Zeki Sönmez kitabeleri incelediği yayınında Ömer bin İbrahim’in memleketine dair, “*muhtemelen Bolu*” notunu düşmüş, ancak bu kaniya nasıl vardığını belirtmemiştir.⁸ Semavi Eyice, Bolu’nun tarihsel süreçteki gelişimini içeren bir araştırmasında, Ömer bin İbrahim’in mezarının söylentiye göre Bolu’da olduğu ve yakın tarihlerde yıkıldığı bilgisini aktarmaktadır. Fakat yazar bir yorum yapmamış ve notunun üzerine soru işareti koyarak bu bilgiye ihtiyatla yaklaştığını göstermiştir.⁹

Mimarlığı konusunda yapılan kısa bir değerlendirme ise E. H. Ayverdi’nin Osmanlı Mimarisiyle ilgili genel yayınında yer alır. Ayverdi, mimar hakkında “*Bu zat muktedir bir insandır ve mütemadiyen yeni şekiller bulmuştur. Eserleri kudretinin şahididir. Edirne Eski Cami’nin inşasında büyük hizmeti vardır.*” diyerek, Ömer bin İbrahim’in mesleki yetkinliğine ve yeni tasarımlar geliştirmedeki aktif kişiliğine övgülü bir üslupla vurgu yapmaktadır.¹⁰

Mudurnu Yıldırım Hamamı ve Bolu Orta Hamam, inşa edildikleri dönemin, plan tasarımı ve süsleme açısından en karakteristik özelliklere sahip hamamlarıdır. Bu iki hamamın erkekler kısmında, soyunmalık, ılıkılık ve sıcaklık bölümleri arasındaki bağlantıyı sağlayan koridorlar, Türk hamam mimarisinde daha önce karşılaşmadığımız ilk kez uygulanan özgün tasarımlardır. Yapıların iç mekanlarında ise, dilimli ya da altı ve sekiz yüzeyli olarak kurgulanmış kubbelerle; kubbelerin, tonozların ve geçiş sistemlerinin yüzeyini dolduran mukarnaslar ve malakari süslemelerle olağanüstü bir görsel etki yaratılmıştır. Çağdaşı diğer hamamların hiçbirinde iç mekan etkisinin bu denli yüksek olduğu bir uygulama yoktur.

4 Mimari yapılarda bulunan taşta yazılmış vakfiye kitabeleri için bkz.; Ayverdi 1962: 79-86; Cantay 1994: 147-162; Tüfekçioğlu 1999: 8-12.

5 Edirneli Oruç Bey 1972: 71; Gökbilgin 1952: 196; Karamağralı 1971: 332-334; Sönmez 1989: 388

6 Yalçınar 1999: 1407.

7 Mayer 1956: 129; Gökoğlu 1952: 382; Sönmez 1989: 394; Tüfekçioğlu 2001: 51-52.

8 Sönmez 1989: 394.

9 Eyice 1975: 2-13.

10 Ayverdi 1966: 384.

Bunun yanı sıra, ilk kez Mudurnu Yıldırım Hamamı'nda denenmiş olan ve ardından Bolu Orta Hamam'da da tekrarlanan yeniliklerin, 14. yüzyıl son çeyreğinden başlayarak 15. yüzyıl boyunca Osmanlı hamamlarında yoğunlukla uygulanmış olması, her iki hamamın, özellikle sıcaklık plan tipolojisi, hamamların ana mekânlardan olan "Aralık" kısmındaki değişim, dekoratif nitelikli örtü ve geçiş sistemleri gibi karakteristik özellikleriyle, kendilerinden sonraki hamamların tasarımlarına da öncü oldukları gözlenmektedir.¹¹

Kuşkusuz tüm bu özellikler, her iki yapının inşasını gerçekleştiren Ömer bin İbrahim'in Erken Osmanlı dönemi hamam tasarımlarında kendine özgü üslup farklılığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, öncelikle Mudurnu Yıldırım Hamamı ile Bolu Orta Hamam'ı mimari yönüyle tanıtmak istedik. Ardından, Mimar Ömer bin İbrahim'in bu iki hamamın plan şemalarında uyguladığı yenilikleri, ilk kez uygulamaya koyduğu bazı mimari öğeleri ve süsleme programında yansıttığı estetik tercihlerini, diğer hamamlarla karşılaştırarak bir değerlendirme yapmayı ve sonuçlarını ortaya koymayı amaçladık.

MUDURNU YILDIRIM HAMAMI;

Yıldırım Bayezid'in Sancak Beyi olarak üstlendiği en erken ve en önemli imar etkinliği, döneminde Osmanlı topraklarının kuzey sınırını oluşturan Mudurnu'da inşa ettirdiği kendi adıyla anılan külliyesidir.¹² Cami, hamam ve medreseden oluşan külliye¹³ günümüze sadece cami ile külliye gelir getirmesi için akar olarak yaptırılan hamam sağlam olarak gelebilmiştir.¹⁴ Çağdaş yayınlardan 20. yüzyıl başlarında ayakta olduğunu öğrendiğimiz medrese ise bugün mevcut değildir.¹⁵

11 Dündar-Acıoğlu 2020: 3346.

12 I.Bayezid'in, Mudurnu'da cami, medrese ve hamamdan oluşan bir külliye yaptırmış olması, bu külliye etrafında kenti geliştirme ve bu bölgede Osmanlı varlığını güçlendirme siyasetinin bir göstergesidir.

13 Mudurnu Yıldırım Külliyesi hakkında bkz.; Ayverdi 1962: 79-92; Ayverdi 1966: 345-354; Erken 1977: 374-385; Taş 1997: 97-103.

14 Bazı yayınlarda külliyein cami, medrese, hamam ve imareten oluştuğu belirtilmektedir. Bkz.; Özbek 2002: 63. Olasılıkla, vakfiyede geçen imaret terimi, ayrı bir yapı olarak algılanmıştır. Oysa, Osmanlı döneminde külliyelerin imaret olarak da adlandırıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla buradaki imaret tanımlaması tüm külliyei içeren bir tanımlamadır.

15 1650 yılında Mudurnu'yu ziyaret eden Evliya Çelebi kent hakkında bilgi verirken Yıldırım Cami ve Medresesi'nden de "...Aşağı çarşuda Yıldırım Han cami'i, kar-ı kadimdir. ... Bundan gayri mesacidlerdir. Ve medrese-i Yıldırım Han..." şeklinde cami ve medresenin varlığından söz eder. Bkz.; Evliya 1975: 887-888 ; Cahid Baltacı ise Osmanlı medreselerini tanıttığı kitabında, Selami Erkut'un yayınına kaynak göstererek, caminin 776 H./1374 M. yılında yapılmış olduğunu, medresenin de bu tarihlere yakın inşa edildiğini öne sürer ve medresenin son elli yıl içinde yıkıldığını belirtir. Ayrıca, 979 H./1571 M. tarihinde paye açısından yirmili medreseler grubuna giren yapının, 1063 H./1652-53 M. tarihinde payesinin ellili medreseler seviyesine yükseltildiği bilgisini verir. Bkz.; Baltacı 1976: 93-94. Ancak, Baltacı'nın cami ve medresenin inşa tarihi için referans verdiği S.Erkut'un yayınında, "...Birçok kaynaklara göre caminin tarihi 776 H./1374 M. olarak gösterilmektedir. Tarih yazarlarımız, caminin inşa tarihini hangi belgelere

Banisinin lâkabına atıfla “*Yıldırım Hamamı*” olarak tanınan yapı, Mudurnu kent merkezinde, Büyük Camii Mahallesi’nde, külliyeinin ana yapısı olan caminin güneyinde, doğudan batıya doğru eğimli bir alan üzerinde yer almaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün mülkiyetinde olan yapı, 2007 yılında geçirdiği son restorasyonun ardından şahıslara kiralanmış olup günümüzde orijinal işlevini sürdürmektedir. (Fot.1)

Hamamın erkekler kısmı soyunmalık kapısı üzerine, düşey aksta yerleştirilmiş üç ayrı kitabe, yapının banisi, inşa tarihi, vakfı ve mimarı ile ilgili bilgileri içermektedir.¹⁶(Fot.2-3) Her biri ayrı ayrı kartuşlar üzerine yazılmış olan kitabeleri üstten başlayarak aşağıya doğru sırasıyla ele alırsak;

Birinci Kitabe;¹⁷

Erkekler kısmı taçkapı kavsara silmesinin hemen altına yerleştirilmiş olan ilk kitabe, uçları birer palmet motifiyle sonuçlanan, ince uzun bir kartuş içine nesih hatla Arapça olarak yazılmıştır. Taş vakfiyenin ilk kısmını oluşturan kitabenin transkripsiyonu ve Türkçe anlamı;¹⁸

Ve şerata'l-vâkıfu sarfe'l-galleti evvelen ilâ 'imâratihî sümme dirhemeyni ilâ ehli'l-ettüni sümme dirheme ilâ Hâcî binti Dâdebâli ve bâkiyehâ beyne 'ulemâi'l-medîneti ve fukahâihâ ve huffazihâ.

Türkçe anlamı;

VakıfSahibi, gelirin önce imaretine, sonra iki dirhem külhanda çalışanlara, bir dirhem Dadebalı kızı Hacı'ya ve geri kalanlarını da şehrin alimleri, fakihleri ve hafızları arasında paylaştırılarak harcanmasını şart koştu.

Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere vakfın kurucusu olan bani, tahsis ettiği gelirin öncelikle külliye yapılarına harcanmasını, kalanın da belirtilen miktarlarla külhan çalışanları, Dadebalı kızı Hacı ile Mudurnu’da ikamet eden alimlere, bilgilere ve hafızlara pay edilmesini şart koşturmuşur.¹⁹ Taş vakfiyede alim, bilgin ve fakihlerin desteklenmesine

göre 1374 M. olarak gösterdiklerini belirtmemektedirler. Muhtemelen hamamdan önce yapıldığı kesin olduğuna göre sekiz senelik bir inşaat müddetini ilave etmiş olmalıdır.” şeklinde yapılan açıklama, aslında bu kaynağın da tarihleme konusunda netlik içermediğini gösterir. Ayrıca, tarih kaynaklarının hangileri olduğu da belirtilmemiştir. Bkz.; Erkut 1982: 64. Yine bir başka birinci el kaynak olan 1719 tarihli İbnülemin Vakıf kaydında, medreseden faal olarak söz edilir. Bkz.; Bilge 1984: 190. E.H.Ayverdi, medresenin, caminin önündeki düzlükte olduğundan ve 40 sene kadar önce yıktırıldığından bahseder. Bkz.; Ayverdi 1966: 354.

16 Mudurnu Yıldırım Hamamı’nın kitabelerinden söz eden yayımlar için bkz.; Mayer 1956: 129; Ayverdi 1962: 85; Ayverdi 1966: 353; Sönmez 1989: 394; Cantay 1994: 150; Tüfekçioğlu 2001: 50-53

17 Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmına giriş kapısı üzerinde yer alan kitabelerin Osmanlıca metinleri için bkz.; Ayverdi 1962: 79-92; Ayverdi 1966: 353; Tüfekçioğlu 2002: 50-53.

18 Kitabenin transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi için bkz.; Tüfekçioğlu 2001: 52.

19 K. Ziya Taş, Bolu’nun 16. Yüzyıla ait vakıflarını incelediği çalışmasında, arşiv kayıtlarını dayanak göstererek; camiye Kavak ve Semdören köylerinin vakfedildiğini, iki köyün toplam

dair yapılan vurgu, Osmanlı kroniklerinde I.Bayezid'in bilginlere, alimlere ve tasavvuf ehline değer verdiği, onlara hamilik ettiğine yönelik sık sık tekrarlanan kayıtlarla da örtüşmektedir.²⁰ Ayrıca I.Bayezid'in Mudurnu'da, dönemine göre oldukça kapsamlı sayılabilecek bir külliye yaptırarak ve kurduğu vakıfla bilginleri, fakihleri destekleyerek Osmanlı topraklarının kuzeyinde, stratejik konumda olan yöre üzerinde güçlü bir Osmanlı hakimiyetinin oluşmasına özen gösterdiği sonucuna varılabilir.

İkinci Kitabe

Kapının kemer boşluğuna, dilimli bir kartuş içine yerleştirilmiş olan ikinci kitabe ise sülüs hatla, mermer üzerine Arapça yazılmış olup hamamın inşa tarihini ve banisinin adını vermektedir.

Kitabenin transkripsiyonu:²¹

1 - 'Amera hâze'l - hammâme'l - mübâreketel-emîru'l-kebir

2 - el-Müeyyed nâşiru'l- adl'i ve'l-ihsân sultân bin sultân

3 - Bâyezîd bin Murâd bin Orhân halleda'llâhü devletehû fî seneti erba' in ve semânine ve seb'imâyeh

Türkçe anlamı:

Bu mübarek hamamı, adaleti ve iyiliği yayan, (Allah tarafından) güçlendirilmiş büyük emir, sultan oğlu sultan, Orhan oğlu Murad oğlu Bayezid-Allah onun idaresini devamlı kılsın-, 784 senesinde imar etti.

Bu kitabeden hamamın, Sultan I. Murad'ın (1362-1389) saltanatı sırasında, oğlu Bayezid tarafından 784 H./1382 M. yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, Bayezid'in kitabede adını "Büyük Emir" ve "Adaletin ve ihsanın nâşiri" şeklinde, saltanat makamında bulunanların kullandığı ünlerle yazdırması, keza "Sultan oğlu Sultan" unvanını kullanması ve "devletin devamını" dilemesi dikkat çekicidir. I.Bayezid'in bu tarihte henüz şehzade sıfatıyla Sancak Beyi olduğu ve babası I.Murad'ın saltanatta bulunduğu göz önüne alındığında, yadırganacak bir durum olduğu kuşkusuzdur. Nitekim, E.H.Ayverdi kitabe ile ilgili yaptığı değerlendirmede, I.Bayezid'in Mudurnu'daki hamam kitabesinde kullandığı bu ifade ve unvanlardan dolayı uyarılmış olabileceğini, çünkü I. Bayezid'in yedi yıl sonra, yine şehzadelik döneminde, Bolu'da yaptırdığı Orta Hamam (791 H./1389 M.) kitabesinde bu unvanları kullanmadığını, kendisini "Çelebi" sıfatıyla tanımladığını belirtir.²²

gelirinin 4553 akçe olduğunu, ayrıca, caminin onarımı ve görevlileri için çeşitli yerlerde birçok arazi ve bazı şahıslar tarafından para vakfı yapıldığını yazmaktadır. Yazar ayrıca, külliyyeye gelir getirmesi için Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan Mudurnu Yıldırım Hamamı'nın toplam yıllık gelirinin 16. yüzyılda 6840 akçe olduğunu belirtmektedir. Bkz.; Taş 1993: 190-218

20 Bkz.; İbn Cezeri 1996: 163-167; Şükrullah 2011: 214-216; Neşri Tarihi 1995: 165; Banarlı 2008: 47; Akbulut 1982: 19-21

21 Kitabenin transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi için bkz.; Tüfekçioğlu 2001: 51.

22 Bkz.; Ayverdi 1966: 354

Üçüncü Kitabe;

Kapının kemer kilit taşına yazılmış olan üçüncü kitabe içerik olarak vakfiye niteliğindeki ilk kitabenin devamıdır. Ayrıca, yapının mimarının adını bildirmesi açısından da çok önemlidir. Erken Osmanlı döneminde, yapılarda mimar kitabelerine yer verilmesi çok ender rastlanan bir durumdur. Özellikle Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Erken Osmanlı hamamlarında bu uygulamanın yok denecek kadar az olduğu görülür.²³ Dolayısıyla, hamamın inşa edildiği 14. yüzyıl örnekleri dikkate alındığında ise, Bolu Orta hamam ile birlikte mimar kitabesine sahip yegane örneklerdir ve bu açıdan da döneminin özel örnekleri oldukları kuşkusuzdur.

Kitabenin transkripsiyonu;²⁴

Vahafehû 'alâ 'ulemâi hâzihi'l – beldeti

Ve muhaşşilî'l-'lmi hasbeten li'llâhi

Taleben li-merdâtihî ve heraben min 'ikâbihî

Fele'ane'llâhü mübtlehû

'Amile 'Ömer bin İbrâhim

Türkçe anlamı;

(Vakıf Sahibi) onu (hamamı), mükafatını Allah'tan beklemek, O'nun hoşnutluğunu elde etmek ve cezasından da kaçınmak amacıyla, bu şehrin alimlerine ve ilim tahsil edenlerine vakfetti. Allah, onu ortadan kaldıranlara lanet etsin. (Bu hamamı) İbrahim oğlu Ömer yaptı (inşa etti).

Mimari Tanımı;

Doğu-batı ekseninde yöneliş gösteren ve çifte hamam şeklinde tasarlanan yapının doğusu erkekler, batısı kadınlara ayrılmıştır. Her iki kısmın kuzeydeki sıcaklık bölümlerinin arkasına su deposu ile külhan yerleştirilmiştir. (Şekil 1-2-3) Çifte hamam uygulamalarındaki yaygın eğilime uygun olarak erkekler kısmı, kadınlar kısmına göre daha büyük ve süsleme olarak da daha zengindir. Ayrıca, erkekler kısmı girişi kuzeydeki ana yola açılmasına karşın kadınlar kısmının girişi mahremiyet gereği batıdaki ara yoldan verilmiştir.

Erkekler kısmının kesme taş kaplamalı kuzey cephesi hariç, tamamen iri moloz taşla inşa edilmiş olan hamam, dıştan iddiasız, sade bir görünüm yansıtmaktadır. Ön cephe niteliğindeki kuzey cephe, su deposu ve külhanın taşıntısı nedeniyle kademeli bir görünüme sahiptir. (Şek. 4-5; Fot.4) Cepenin batısında, kadınlar kısmının tamamen yenilenmiş basit bir açıklık şeklindeki giriş kapısı ile doğusunda, erkekler kısmının taçkapı şeklin-

23 Anadolu Selçuklu döneminde mimar kitabesi bulunan tek hamam örneği Iğın Kaplıcası'dır. Yapının cümle kapısı üzerine yerleştirilmiş 633 H./1236 M. tarihli kitabe mimarının Kalûyan olduğu belirtilmektedir. Bkz.; Önge 1995: 280.

24 Kitabenin transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi için bkz.; Tüfekçioğlu 2001: 53.

de kurgulanmış özgün giriş kapısı, bu cephenin gerisinde kalmıştır. Dış görünüm olarak gerek malzemesi ve özenli işçiliğiyle gerek boyutları açısından dikkat çeken tek mimari öge, erkekler kısmının mukarnas kavsaralı taçkapısıdır. Taçkapı, 2007 yılında geçirdiği son onarımda damarlı mermerle kaplanmış olmasına karşın özgün malzemesi düzgün kesilmiş köfeki taşıdır.²⁵ Yapının 1947 yılına ait fotoğraflarında kapının önünde muhdes bir sundurmanın olduğu görülür. **(Fot.5)**²⁶ Söz konusu eklenti Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1965 yılında gerçekleştirdiği onarımda kaldırılmış²⁷, 2007 yılındaki onarımda da soyunmalığın kuzey cephesi bugünkü halini almıştır. Cepheden üste hafif taşıntı yapan, öne ise taşıntısız olarak kurgulanan taçkapı, altı sıra mukarnas kavsaralıdır. Mukarnas sıralarının hemen altındaki palmet dizisi ile giriş açıklığının basık kemeri arasında, düşey aksta yerleştirilmiş kitabeler bulunur. Taçkapı yanlardan geometrik bezemeli bordürlerle çerçevelenmiştir. Alçak kabartma tekniğinde işlenmiş geometrik geçme bezemeler, Erken Osmanlı döneminin ilk taş süslemeleri olması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.²⁸

Hamamın diğer cepheleri moloz taş örgülü, sade ve dışa kapalı olarak düzenlenmiştir. **(Fot.6)**

Örtü sisteminde ise yüksek kasnaklara oturtulmuş, ayrıca yalancı kasnaklarla desteklenmiş kubbeler göze çarpmaktadır. **(Fot.7)**

Hamamın en büyük bölümü olan erkekler kısmı soyunmalığı kare planlı ve kubbeye örtüldür. Kubbeye geçişler prizmatik Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Geçiş sisteminin doğu ve güney eksenlerinde, dilimli aynalı kemerli birer niş ile üstlerinde profilli silmelerle dikdörtgen çerçeve içine alınmış birer pencere bulunmaktadır. Kuzey ve batı eksenlere ise, yine dıştan silmelerin çerçevelediği sivri kemerli nişler yerleştirilmiştir. Mekanın ortasında ongen planlı, derin bir hazneye sahip şadırvan yer almaktadır. Şadırvanın ortasından yükselen boğumlu fiskeye ayağı üzerine dilimli bir çanak oturtulmuştur. **(Fot.8)**

Soyunmalığın batı duvar ekseninde, yine taçkapı şeklinde kurgulanmış dört sıra mukarnas kavsaralı bir kapı; kavsaranın arkasındaki aynalı kemer ile duvar arasında ise

25 Yapı, 2007 yılı onarımından önce de tarafımızdan iki defa incelenmiş ve taçkapı kaplamasının köfeki taşı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, E.H.Ayverdi de yayınında, kapının köfeki taşıdan olduğunu belirtir. Bkz.; Ayverdi 1966; 351. Ancak, onarımda bu hususun titizlikle değerlendirilmediği ve kaplamaların damarlı mermer malzemeyle yenilendiği görülmüştür. Ayrıca, Talip Uyar, tarihi süreçte, Mudurnu'da yaşanan yangınları incelediği makalesinde, 20 Ekim 1906 tarihinde meydana gelen yangında hamamın da yandığını belirtir. Büyük olasılıkla bu yangından taçkapı etkilenmiştir. Nitekim, kesme taş kaplamaların ve kavsarayı dolduran mukarnasların önemli bir bölümünün yangından zarar gördüğü ve malzemenin dokusunun kısmen bozulduğu mevcut izlerden anlaşılır. Tarihi süreçte Mudurnu'da meydana gelen yangınlar için bkz.; Uyar 2014, 316.

26 Fotoğraf Vakıflar Genel Müdürlüğü Tescil Arşivi'nden alınmıştır. Bkz.; VGMTA, 14.18.01/1 nolu dosya.

27 Yapının 1965 yılında geçirdiği onarımda yıkık olan kadınlar kısmı soyunmalığı da yeniden inşa edilmiştir. Onarım ile ilgili fotoğraf ve raporlar için bkz.; VGMTA, 14.18.01 nolu dosya.

28 Özbek 2002: 262.

çatıya kadar uzanan silindirik bir buhar bacası bulunmaktadır. **(Fot.9)** Gerek buhar bacası gerek önündeki anıtsal görünümlü kapı, daha önceki hamamlarda rastlamadığımız, iki mimari öğedir. Mudurnu Yıldırım Hamamı'na değin gerek Anadolu Selçuklu gerek Beylikler ve Erken Osmanlı hamamlarında görmeye alıştığımız aralık kısmına yer verilmemiş olması, mimarın bu kısımda farklı bir denemeye gittiğini gösterir. Geçit işlevinden başka buharı kontrol etme görevi olan aralık kısmının işlevinin buhar bacasıyla yürütülmesinin planlandığı ve bacaları gizlemek amacıyla daha önce basit bir giriş açıklığı şeklinde olan kapıların yaşmaklı olarak biçimlendiği anlaşılır.

Söz konusu kapıdan beşik tonozlu, geçit işlevi gören bir koridora girilmektedir. Yapının tasarımına giren en karakteristik yeniliklerinden biri, mekanlar arasına yerleştirilen koridor şeklindeki geçitlerdir. Yapının inşa tarihine kadar, gerek öncülleri Anadolu Selçuklu, gerek çağdaşı Beylikler ve Erken Osmanlı hamamlarında karşılaşmadığımız; daha basit, kısa ve farklı plan şemasında örneklerini sadece 15. yüzyıldan bir, 16. yüzyıllardan iki hamamda gözlemlediğimiz²⁹ koridor şeklindeki geçitler, iç mekanı loş bir görünüme dönüştürmüştür.

Birbirinden farklı uzunluktaki üç koridordan ilki, yaklaşık 6.00 m. uzunluğunda olup duvarlarda karşılıklı açılmış sivri kemerli nişlerle üç birimli bir düzenlemeye sahiptir. İki uçtaki kare planlı birimler küçük kubbelerle, ortadaki dikdörtgen birim beşik tonozla örtülüdür. Koridorun kuzeyi keçelik kısmına, güneyi ise ılık mekanına uzanmaktadır. Keçelik kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Üzerini örten kubbeye geçişler, kuzey ve güneyden uzatılan prizmatik Türk üçgenleriyle sağlanmıştır.

Koridorun güney ucunda yer alan ve doğu-batı yönünde dikdörtgen olarak planlanan ılık mekan, güneyden derin bir eyvanla genişletilmiştir. Örtü sistemi doğu ve batıdan yıldız tonozlar içine alınmış altı dilimli kubbedir. **(Fot.10)** Kubbe ortasında yer alan ışık kubbeciğinde yedi; yıldız tonozların sırtında açılmış birer ışık gözü iç mekanı aydınlatmaktadır. Doğal aydınlatmanın dışında, karakteristik bir yapay aydınlatma ögesi ise, mekanın kuzeybatı köşesine, kapının kemer hizasına yerleştirilmiş olan üzeri yaşmaklı kandilliktir. **(Fot.11)** İlkliğin kuzey duvarında, seki üzerinde, altı sıra mukarnaslı büyük bir niş yer almaktadır. Niş içinde ayrıca, profilli silmelerle dikdörtgen çerçeve içine alınmış aynalı kemerli bir kurna aynası ve önünde oval bir kurna bulunmaktadır. **(Fot.12)** İlkliğe sivri kemerle açılan güneydeki eyvan, güneyden ayrıca sivri kemerli büyük bir niş ile genişletilmiştir. Doğru ve batı duvarlarında da dıştan dikdörtgen çerçeveli ve kaş kemerli olup birbirine simetrik yerleştirilmiş birer dolap nişi bulunmaktadır. **(Fot.13)**

29 15. yy.dan Divriği Aşağı Hamam ve 16. yüzyıldan Payas Sokollu Hamamı ile 13. Yüzyıl yapısı olmasına karşın 16.-17. yüzyıllarda esaslı onarım gören Divriği Bekir Çavuş Hamamı'nda da 16. veya 17. yüzyıl ilavesi olan koridor şeklinde geçitlere rastlanır. Bkz.; Önge 1995: 179-180; Özbek 2004: 200. Yılmaz Önge, 13. yüzyıl Mengücekoğlu eseri olarak tanıttığı Divriği Bekir Çavuş Hamamı'nda, soyunmalık ile ılık mekan arasında bulunan koridorun sonradan ilave edildiğini belirtir. Ayrıca, genellikle 14. ve 15. yüzyıl hamamlarında rastlanan ve soyunmalık ile ılık mekan arasında yer alan koridora benzer geçitlerin burada da görülmesinin, hamamın soyunmalığında yapılan bir tadilatla işaret ettiğini; bu tadilatların 16. ve 17 yüzyıllarda yapılmış olabileceğini değerlendirir. Bkz.; Önge 1995: 179-180.

İlkliğin kuzeybatı köşesinde açılmış olan sivri kemerli kapıdan, ikinci koridora girilmektedir. İlkinden daha kısa, yaklaşık 3.50 m. uzunluğunda olan ve aynalı tonozlu iki birimden oluşan bu koridorun kuzeyi sıcaklığa, güneyi ise tuvalet ve traşlığın önündeki küçük bir hole bağlanmaktadır.

Dikdörtgen planlı holün üzeri, doğu ve batıdan haç tonozlar içine alınmış küçük bir kubbe ile örtülmüştür. Güneyindeki sivri kemerli kapıdan traşlığa, doğusundaki kapıdan ise tuvaletle geçilmektedir. Tuvalet, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlıdır. Üzeri, iki yandan yıldız tonozların desteklediği altı dilimli bir kubbeye örtülmüştür. (Fot.14) Doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı traşlığın üzeri ise beşik tonoz ile kapatılmış, tonoz sırtına tek sıra halinde beş ışık gözü açılmıştır. Mekanın batı duvarının önünde, beşgen formu, ön cephesine taşıntılı kum saati motifi işlenmiş bir kurna bulunmaktadır.

Sıcaklık bölümü, kare planlı ana mekan ile ana mekana doğu ve batıdan sivri kemerlerle açılan iki eyvandan oluşmakta; ana mekanın kuzey ve güneyinde yer alan iki halvet hücreleri ile S. Eyice'nin Türk hamamlarının sıcaklık şemalarını dikkate alarak yaptığı tipolojik sınıflamaya göre "Enine sıcaklıklı çifte halvetli tip" in bir varyasyonunu yansıtmaktadır.³⁰ Sıcaklık, birbirinden derin yivlerle ayrılmış sekiz dilimli bir kubbeye örtülmüştür. (Fot.15) Kubbeye geçişlerde ise, altta mukarnas süslemeli pandantifler, üstte bademli prizmatik üçgenlerin oluşturduğu geniş bir kuşak kullanılmıştır. (Fot.16) Kubbe yuvarlağında eşit uzaklıklarda açılmış yuvarlak formu dört ışık gözü ile kubbe ortasındaki ışık kubbeciğinde açılmış yedi ışık gözü sıcaklığı aydınlatmaktadır. Doğu ve batıda yer alan eyvanlar sekilerle yükseltilmiş, üzerleri yıldız tonozlarla örtülmüştür. Batıdaki eyvanın batı duvarının önünde, bezemelerinden dolayı yayınlarda "balıklı kurna" olarak tanıtılan³¹ kübik formu bir kurna; doğu eyvanda ise biri kübik diğeri beşgen formu olup ön cepheleri kum saati motifleriyle bezeli iki kurna bulunmaktadır. Doğu eyvana ayrıca, güney kenarı boyunca uzanan, dikdörtgen formu kesme taştan bir tekne yerleştirilmiştir. (Fot.17)

Sıcaklığın güneyinde yer alan ve yayınlarda I.Bayezid'e ayrılmış özel halvet olduğu öne sürülen mekana³², yine aynalı tonozlu iki birimden oluşan, yaklaşık 2.50 m. uzunluğunda üçüncü bir koridorla ulaşılmaktadır. Mevcut izlerden, halvet giriş kapısının özgün halinin aynalı kemerli olduğu ancak onarımlarda kemer formunun bozulduğu gözlemlenir. Kapının koridora bakan ön yüzünün sadeliğine karşın, iç mekana bakan cephesinde özenli bir işçilik dikkati çeker. Kapı açıklığı dört sıra mukarnas kavsaralı bir niş içine yerleştirilmiştir. Niş ayrıca dıştan profilli bir silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Halvet kare planlıdır. Üzeri, ortada küçük bir ışık kubbeciği ile biçimlenmiş manastır tonoz ile örtülmüştür. (Fot.18)

İç mekanı aydınlatmak amacıyla ışık kubbeciğinin içinde yedi, tonoz ayakları arasında kalan dört köşede birer yuvarlak ışık gözü açılmıştır. Halveti çepeçevre saran

30 Bkz.; Eyice 1960: 112-113.

31 Gökoğlu, C.I 1952: 382; Erkut 1987: 73

32 Gökoğlu 1952: 382

sekilerin ve zeminin kesme taş döşemeleri halen özgünlüğünü korumaktadır. Batı duvar önünde, seki üzerine yerleştirilmiş beşgen formlu kurnanın hem iç yüzeyi hem dış cephesi alçak kabartma geometrik geçmelerle süslenmiştir. (Fot.19)

Sıcaklığın kuzey duvar ekseninde yer alan sivri kemerli kapıdan, kare planlı ve ilkenden daha büyük boyutlu ikinci halvete girilmektedir. Mekanın üzeri sekiz dilimli bir kubbeye örtülmüştür. Kubbeğe geçişler, daha önce hiçbir hamamda benzerleriyle karşılaşmadığımız, 15. Yüzyıl hamamlarında da çok ender uygulanan çift kademeli tromp sistemiyle sağlanmış; alta, içleri baklavalı tromplar, üstte içleri dilimli tromplar kullanılmıştır. (Fot.20)

Kubbenin ortası diğer sıcaklık halvetinde olduğu gibi içinde yedi yuvarlak ışık gözü bulunan bir ışık kubbeciğiyle biçimlenmiştir. Halvetin kuzey duvarında, su deposuna açılan sivri kemerli küçük bir pencere bulunmaktadır. Mekanı dolaşan sekilerin üzerine, doğu, batı ve kuzeyde eksene gelecek şekilde beşgen formlu birer kurna yerleştirilmiştir.

Kadınlar kısmının ana mekan dizilimi; soyunmalık, aralık, ılıklik ve çift halvetli sıcaklık şeklinde bir işlevsel sıralamayı takip eder. Kareye yakın dikdörtgen planlı ve ahşap tavanlı soyunmalık özgün değildir. 1947 yılına ait bir fotoğrafında beden duvarının altı kargir, üstü kerpiç malzemesi ve bitişik mekanla arasında bulunan dilâstasyon mekanın eklenti olduğunu kanıtlamaktadır. (Fot.21)³³ Ayrıca, çatı ortasındaki sekizgen bağdadi fenerlere genellikle 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında rastlanması, soyunmalığın da bu dönemlerde eklenmiş olabileceğini göstermektedir.

Soyunmalığın doğu duvarında açılmış sivri kemerli kapıdan girilen aralık kısmı kare planlı ve kubbeye örtülüdür. Kubbeğe, köşelerden prizmatik Türk üçgenleriyle geçilmektedir. Mekan, kubbe üzerinde açılmış üç ışık gözü ile aydınlatılmıştır. Kuzey duvarının doğu köşesinde, ılıklik kısmına geçişi sağlayan oldukça sade biçimlenmiş, sivri kemerli bir kapı bulunmaktadır.

Kare planlı olarak kurgulanan ılıklik kısmı, prizmatik Türk üçgenleri ile geçilen kubbe ile örtülüdür. (Fot.22) Kubbenin tepe noktasında oluşturulan ışık kubbeciğinin içine yedi, kubbe yuvarlağının üzerine üç yuvarlak ışık gözü açılmıştır. Mekânın doğu duvar ekseninde, seki üzerinde, beşgen biçimli tek kurna yer almaktadır.

Ilıklığın kuzey duvarında, eksenin batısında açılmış sivri kemerli kapı, sıcaklığa girişi sağlamaktadır. Enine dikdörtgen planlı ve çift halvetli sıcaklık, plan tipolojisi açısından, erkekler kısmı sıcaklığı ile benzer özellikler gösterir. Ortadaki kare planlı merkezi kısım, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. (Fot.23) Merkezi mekana doğu ve batıdan sivri kemerlerle açılan eyvanlar ise sivri beşik tonozludur. Eyvanlar, merkezi bölümden 0.27 m. yüksekliğinde sekilerle ayrılmış, ayrıca arka duvarlarının önlerine birer beşgen formlu kurna yerleştirilmiştir. (Fot.24) Sıcaklık kubbesinde, doğal aydınlatmayı sağlayan, ışık kubbeciğinin içinde yedi, çevresinde üç ışık gözü bulunmaktadır. Ayrıca, mekanın kuzeyindeki halvet girişlerinin kemer hizasında, yapay aydınlatma aracı olarak yağmaklı bir kandillik dikkati çeker.

33 Fotoğraf, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden alınmıştır.

Sıcaklığın kuzeyinde yer alan halvetlere çapraz eksenlere açılmış; dilimli ve dört sıra mukarnas kavsaralı nişler içine yerleştirilmiş sivri kemerli kapılardan girilmektedir. **(Fot.25)** Benzer mimari özellikler sergileyen halvetler kareye yakın dikdörtgen planlı ve birer kubbeyle örtülüdür. Kubbelere geçişler, üçgenlerden oluşan geniş birer kuşakla sağlanmış, aydınlatma amacıyla kubbe göbeklerindeki ışık kubbeciklerine yedişer ışık gözü açılmıştır.

Hamamın kuzeyinde, kadınlar kısmı halvetleri ile erkekler kısmının büyük halvet ve keçelik kısmı duvarlarına bitişik uzanan su deposu doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Üzeri beşik tonozla örtülüdür. Kuzey duvar ekseninde külhan ocağı, ocağın önünde de kargir bir odunluk yer almaktadır.

Yapının beden duvarları moloz taş örgülü olup köşelerde strüktürel açıdan iri yonu taşlar ve blok taşlar kullanılmıştır. Hamam dıştan tümüyle sıvasız bırakılmasına karşın, içten tüm mekanların duvarları ve üst yapı sıvalıdır.

BOLU ORTA HAMAM

Ömer bin İbrahim'in mimar olarak imzasını attığı ikinci yapı, I.Bayezid'in şehzadelik döneminin son yıllarında, Bolu'da yaptırdığı külliyenin³⁴ bir parçası olan Orta Hamam'dır.³⁵ Çağdaş yayınlarda "*Orta Hamam*" adıyla tanıtılan yapının, bu adı ne zaman aldığı, inşa edildiği yıllarda hangi isimle anıldığı bilinmemektedir.³⁶

Bolu kent merkezinde, Büyükcami Mahallesi'nde bulunan hamam, kuzeyden İzzet Baysal Caddesi, doğudan Atatürk Sokağı, batıdan ve güneyden Kocabey ve Parti sokakları ile çevrilerek bir ada meydana getirmektedir. Yapı, kuzeyden güneye doğru

34 Sultan I.Bayezid, şehzadeliliğinin son yıllarında, Bolu merkezde, cami, medrese, kütüphane ile çifte hamamdan oluşan bir külliye yaptırmış, ayrıca külliyenin giderleri için hamamın yanı sıra akar olarak yıllık1360 akçe geliri olan otuz dükkan vakfetmiştir. Bkz.; Ayverdi 1966: 381. E.H.Ayverdi ve Ziya Taş, Bolu'daki hamamın gelirinden külliyenin yanı sıra Yıldırım Bayezid'in Çağa'daki camisine de pay ayrıldığını belirtirler. Bkz.; Ayverdi 1966: 381; Taş 1993: 184. Külliye yapılarından sadece hamam özgün mimarisini koruyarak günümüze gelebilmiştir. Cami, 1897 yılında Bolu'da çıkan yangında harap hale gelmiş, Bolu halkının ve Bolu Mutasarrıfı Zihni Paşa'nın katkılarıyla Andon Kalfa adlı bir mimar tarafından tek kubbeli olarak yeniden inşa edilmiş ve 12 Rebiyü'l-evvel 1318 (19 Temmuz 1900) tarihinde de ibadete açılmıştır. Bugün mahallinde "*Büyük Cami*" adıyla tanınmaktadır. Medrese ve kütüphane ise zaman içinde tamamen yıkılarak ortadan kalkmıştır. 1334 H./1916 M. tarihli salnameden, medresenin İmaret Mahallesi'nde bulunduğu ve senelik gelirinin 5.752 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.; Kılıç ve diğerleri 2008: 303. E.H.Ayverdi ise medresenin yıkıldığını ve yerinin bilinmediğini belirtmektedir. Bkz.; Ayverdi 1966: 383

35 Arşiv kayıtlarına göre hamamın 16. yüzyıldaki toplam yıllık geliri 10.800 akçedir. Bkz.; Taş 1993: 218.

36 I.Bayezid'in Mudurnu'daki hamamı "Yıldırım" lakabıyla adlandırılmasına karşın, aynı baninin etkinliği olan Bolu'daki hamam "*Orta Hamam*" adıyla anılmaktadır. Yapının "*Orta Hamam*" adını ne zaman aldığı, bu ismin neden verildiği hususunda kaynaklarda ve günümüz yayınlarında herhangi bir bilgi yoktur. Yapı, Bolu Salnamesinde de "*Orta Hamam*" adıyla kayıtlıdır. Bkz.; Kılıç ve diğerleri 2008: 305.

eğimli bir alan üzerine inşa edilmiş, ayrıca kuzeyinden geçen cadde asfaltlama çalışmaları yüzünden zamanla yükseldiği için güney kanadı çukurda kalmıştır. **(Fot.26)**

Eski tarihli fotoğraflarında görüldüğü üzere yapının etrafı yeni yapılaşmalarla tamamen kapatılmış ve zaman içinde kadınlar kısmı soyunmalığı yıkılarak yenilenmiş olmasına rağmen hamam özgün mimarisini büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşmıştır. Arşiv kayıtlarında, hamamın 17. yüzyılda onarım geçirdiği belirtilmektedir.³⁷ Hamam mülkiyet sahibi Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1974 yılında ve 1987-1990 yılları arasında kapsamlı şekilde onarılmış, ardından hamam olarak işletilmek üzere şahıslara kiralanmıştır. Çifte hamam olmasına karşın, günümüzde orijinal işlevini sadece erkeklerle hizmet veren tek hamam şeklinde sürdürmektedir.

Hamamın erkekler kısmı soyunmalık kapısının basık kemeri üzerinde, banisinin adını ve inşa tarihini içeren iki satırlık kitabe bulunmaktadır. İki ucu birer palmet motifıyla süslenmiş mermer kartuşa, iki satır halinde sülüs hatla yazılmış olan kitabede, hamamın Çelebi Bayezid tarafından 791 H./1389 M. yılında yaptırıldığı yazılıdır. Kitabe, 1944 yılında meydana gelen depremde düşerek kırılmış, aradaki bir parçası kaybolmuştur. Mevcut parçalar ise onarımlar sırasında tekrar yerine yerleştirilmiştir.³⁸ **(Fot.27)**

Kitabenin transkripsiyonu;³⁹

1. *Kad emera bi-imâret-i hâze'l hamamir'rafi ve'l binâi'l-meni'El emîru'l-kebîr e's-sultan ibn 's-sultan-ü'l müeyyed mine'r-Rahmân*

2. *Çelebi Bâyezid ibn-i Murad ibn-i Orhan-zâdehu'llah fi'likbâl fe benâ fi'l-âmi'l-hâdi ve't-tis'in ve seb'amie Bârekâllâhülsahbih*

Türkçesi;

Bu ulu hamamı ve muhkem binanın imar edilmesini yüce Emir Cenab-ı Hak tarafından mevkii sağlamaştırılmış Sultan oğlu Sultan Orhan oğlu Murad oğlu Çelebi Bayezid emretti. Allah ikbalini ziyade etsin ve bu binayı yediyüz doksan bir senesinde bina etti. Allah sahibine mübarek kılsın.

37 Arşiv kayıtlarına göre, yapıda gerçekleşen en erken onarım 17. yüzyıla aittir. 4 Şaban 1100/24 Mayıs 1689 tarihli bir hüccetten; bu tarihte hamamın su ihtiyacının şehir dışındaki göl kenarında bulunan bir teraziden karşılandığı; bu teraziden Çayırbaşı'ndaki kumluğa gelen suyun, daha sonra Salıbebekler Köyü'ndeki Ağlacı-zade tarlasına geldiği, oradan da hamama ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Aynı kaynakta, hamamın su yollarının onarıma ihtiyacı olduğundan söz edilir ve hamamın kiracısı Mehmet Çelebi'nin mahkemeye başvurduğu, vakfın mütevellisi şehirde olmadığı için harcamaların kira bedellerine karşılık tutulması kaydıyla onarım izni istediği anlatılmaktadır. Bu başvurudan sonra mahkemenin bilirkişi göndererek keşif yaptırdığı, toplam yirmibeş kuruş bedel belirlendiği ve onarım izni verildiği belirtilmektedir. Bkz.; Sahillioğlu 1965: 4-5.

38 Bkz.; Ayverdi 1966: 384; Yüksel 1992: 47.

39 Kitabenin transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi için bkz.; Tüfekçioğlu 2001: 71

Kitabede I. Bayezid “Çelebi” sıfatıyla tanımlanmaktadır. Bu ifadelerden hamamın, I.Murad (Hüdavendigâr)’ın saltanatı sırasında, I.Bayezid’in henüz şehzade olduğu dönemde inşa edildiği açık bir biçimde anlaşılmaktadır.

Cümle kapısının kemer kilit taşına kazınarak işlenmiş ikinci kitabede ise mimarının Ömer bin İbrahim olduğu belirtilmektedir.⁴⁰

I.Bayezid’in Bolu’daki vakıflarını içeren orijinal vakfiyesi bulunmamaktadır. Buna karşın, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan bir kayd-ı hakani örneğinde I.Bayezid’in Bolu’da yaptırdığı cami, medrese ve Çağa’da bulunan camisine Bolu’da otuz dükkan ile hamam vakfettiği açıklanmaktadır. Bu kayıta söz edilen ve adı belirtilmemekle birlikte Bolu Orta Hamam olduğunu düşündüğümüz hamam için şu bilgilere yer verilmektedir; “..Hamam der nefsi-i Bolu merhum Sultan Bayezid Han-ı Gazi nefsi Bolu’da bina eylediği medresesine ve camiine vakfeylemiş mezbur hamamın hasılın müderris ve talebeye ve imam ve Çağa’da bina olunan camiine tayin olunup sabikran hamamı mezbur otuz akçe üzerine tevziğ olunmuş imiş haliyen zikrolunan hamam yevmi yirmi üç akçeye dutulmağın yirmi üç akçe üzerine tevziğ olundu.”⁴¹

Mimari Tanımı;

Doğu-batı doğrultusunda yöneliş gösteren yapı, çifte hamam şeklinde düzenlenmiş; doğusu erkeklere, batısı kadınlara ayrılmıştır. Su deposu ve külhan ise hamamın güneyinde her iki kısmın halvet odalarının arkasında yer almaktadır. (Şek.6-7)

Dış görünüş olarak; batı cephe hariç, diğer cepheler altta iri blok taş, üstte moloz taş örgülü olup dışa kapalıdır. (Fot.28) Kadınlar kısmının muhdes soyunmalığına ait batı cephe ise tümüyle sıvalıdır.⁴² Buradan geçen yolun aşağıya ve güney yöne doğru eğimine uydurulmuş olan bu cephe, yüzeyden taşıntılı yatay bir kornişle ve dikey yerleştirilmiş plastrlarla bölümlere ayrılmış; bu bölümlere üstte basık kemerli dört pencere, altta küçük dikdörtgen bir pencere ile kapı açılmıştır. (Fot.29) Cephe düzenlemesi ve mimari öğelerin üslubu, soyunmalığın 20. yüzyıl başlarında eklenmiş olabileceğini göstermektedir. Erkekler kısmı soyunmalığında, ılıklığa giriş kapısı üzerine sıvayla yazılmış 1326 H./1908 M. tarihli onarım kitabesi büyük ihtimalle bu onarımı belgelemektedir. Güney cephe, yine aynı onarımda eklendiğini tahmin ettiğimiz odunluk ile kapatılmış durumdadır. Erkekler kısmına giriş kapısının yer aldığı doğu cephede de, daha önce aynı dönem müdahalesi olan iki katlı bir eklenti mevcut olmasına karşın, 1987-1990 yılları arasındaki onarımda bu eklenti kaldırılmış, yerine ahşap bir sundurma yapılmıştır.⁴³ (Fot.30-31) Doğu

40 Tüfekçioğlu 2001: 207. Kitabeden bahseden diğer yayınlar için bkz.; bkz.; Ayverdi 1966: 384; Yüksel 1993: 47-48.

41 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, 619 No.lu Defter, 138. Sayfa, 73. Sırada kayıtlı belge. Aynı kayda yer veren diğer yayınlar için bkz.; Aydın 1965: 32-34; Ayverdi 1966: 381.

42 Erkekler kısmı soyunmalığının kuzey ve güney duvar eksenlerine yerleştirilmiş olan bu nişler E.H.Ayverdi’nin yayınladığı planda gösterilmemiş, sadece güney duvardaki niş, pencere açıklığı şeklinde belirtilmiştir. Bkz.; Ayverdi 1966: 382.

43 Vakıflar Genel Müdürlüğü Tescil Arşivinde bulunan 1947 tarihli eski fotoğraflarında, erkekler

cephede, eksene yerleştirilmiş olan erkekler kısmı soyunmalık kapısı, basık kemerlidir. Cephenin moloz taş örgülü olmasına karşın kapı, düzgün kesme taş söveli olup dıştan profilli silmelerle çerçeve içine alınmıştır. (Fot.32)

Erkekler kısmı soyunmalık, ılıklik ve çift halvetli sıcaklıktan oluşmaktadır. Hamamın en büyük bölümü olarak tasarlanmış olan kare planlı soyunmalık, yaklaşık 7.00 m. çapında bir kubbe ile örtülüdür. Köşelerden, içleri bademli prizmatik Türk üçgenleri ile geçilen kubbe, dıştan çift kademeli kasnakla desteklenmiştir. Kubbe ortasında bulunan sekizgen tepe ışıklığı ile kasnakta, ana eksenlerde yer alan yuvarlak kemerli dört pencere iç mekanı aydınlatmaktadır.⁴⁴ Kuzey ve güney duvarlarda birbirine simetrik yerleştirilmiş aynalı kemerli birer niş bulunmaktadır.⁴⁵ Soyunmalığın ortasında yer alan sekizgen prizma biçimli şadırvan, döneminin seçkin bir örneğini oluşturmaktadır. (Fot.33)

Soyunmalığın batı duvar ekseninde yer alan ılıkliğa giriş kapısı, benzer örneği Mudurnu Yıldırım Hamamı'nda uygulanan anıtsal taçkapı görünümündedir. (Fot.34) İçbükey bir silme ile dikdörtgen çerçeve içine alınmış olup çift yaprak dizisinden oluşan yedi sıra mukarnas kavsaralıdır. Kavsaranın arkasında, aynalı kemerli derin niş içinde, ılıkliktan gelecek buharı kontrol amacıyla silindirik bir baca yerleştirilmiştir. Mukarnas kavsaranın çift sıra yaprakları arasındaki boşluğa, sıva üzerine alçı kabartma olarak yazılmış "Tamir-i sene 1326 (1908)" ibaresi, hamamın bu tarihte bir onarım geçirdiğini kanıtlamaktadır. (Fot.35)

Sivri kemerli kapıdan girilen kısa bir koridor, soyunmalığı ılıklik mekanına bağlamaktadır. Kuzeyden 0.45 m., batıdan 0.25 m. derinliğinde sivri kemerli nişlerle genişletilmiş olan bu geçidin üzeri aynalı tonozla örtülmüş, ortasına aydınlatmayı ve buhar çıkışını sağlamak amacıyla iri yuvarlak bir ışık gözü açılmıştır.

Ilıklık kare planlı ve köşelerden prizmatik Türk üçgenleriyle geçilen kubbe ile örtülüdür. Kubbe üzerinde dairesel bir sıra oluşturan yedi yuvarlak ışık gözü mekanı aydınlatmaktadır. Doğu ve batı duvarlarda, birbirine simetrik, aynalı kemerli birer niş yerleştirilmiştir. (Fot.36) Ilıklığın güneybatı köşesinde, mekana sivri kemerle açılan halvet görünümünde derin bir eyvan yer alır. Kare planlı eyvan, köşelerden üçgenlerle geçilen ve

kısmı soyunmalık girişinin bulunduğu doğu cephede, iki katlı muhdes bir yapı görülmektedir. Mimari üslupları dikkate alındığında, bu iki katlı yapının, güney cephedeki odunluk ve kadınlar kısmı soyunmalığı ile birlikte, 20. yüzyıl başlarında, hamamın geçirdiğı bir onarım sırasında eklenmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Nitekim, erkekler kısmı soyunmalığından ılıkliğa girişi sağlayan kapının kavsara ortasına sıvayla yazılmış 1326 H.(1908) tarihli onarım kitabesi de büyük olasılıkla bu onarımı belgelemektedir. Hatta bu onarımın 12 Kasım 1893 yılında Bolu'da meydana gelen ve kent merkezinde hükümet konağı, Yıldırım Camii ile birlikte 409 dükkan, 138 hanenin yandığı büyük yangından sonra gerçekleştiğı tahmin edilebilir. Bkz.; Sezer 2015: 237-249.

44 Hamamın 1938 yılındaki durumunu gösteren bir fotoğrafta, hamamın kubbelerinin dıştan kiremit kaplı olduğu; erkekler kısmı soyunmalık kubbesinin ortasında, cepheleri üçgen alınlıklı ahşap bir fener bulunduğu görülmektedir. Bkz.; Işıttan 1938: 11; Yüksel 1993: 46, Resim: 27.

45 Güneydeki niş, sonradan arka duvarı açılarak kapıya dönüştürülmüştür.

ortasında yuvarlak tepe ışıklığı olan bir kubbe ile örtülüdür. Ilıklık güney duvarının doğu ucundaki sivri kemerli kapıdan girilen ve kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü olan küçük hacmin özgün işlevi tuvalet olmasına rağmen sonradan doğu duvarına bir kapı açılarak doğusunda oluşturulan muhdes tuvalete geçiş mekanı haline getirilmiştir.

Ilıklığın kuzey duvarının batı köşesindeki sivri kemerli kapıdan girilen ikinci koridor, ilk koridor gibi kısa olup duvarlarda açılmış nişlerle genişletilerek sahanlık haline getirilmiştir. Doğusundaki sivri kemerli kapı, oval planlı, kubbeli ve tek kurnası bulunan küçük bir halvete; kuzeyindeki sivri kemerli kapı ise sıcaklığa geçişi sağlamaktadır.

Kare planlı sıcaklık, kuzey ve batı yönlerden eyvanlarla genişletilmiştir. Mekan, kubbeyle örtülmüş, kubbeyle geçişler köşelerden üçgenlerle sağlanmıştır. Kubbe ortasındaki göbek içinde açılmış dokuz ışık gözü ve göbek etrafında iki çember oluşturan on altı ışık gözü iç mekanı aydınlatmaktadır. Kubbeli mekana sivri kemerlerle açılan eyvanların zeminleri sekilerle yükseltilmiş olup her birine ikişer kurna yerleştirilmiştir. Sıcaklığın doğu ve güney duvarlarında, halvetlere girişi sağlayan sivri kemerli birer kapı; güney duvarda, eksenin hafif doğusuna kaydırılarak yerleştirilmiş dekoratif amaçlı bir niş bulunmaktadır.

Büyük halvet kare planlıdır. Üzeri, köşelerden Türk üçgenleriyle geçilen kubbe ile örtülüdür. Biri, kubbe ortasındaki göbek içinde, dördü göbek etrafında olmak üzere toplam beş ışık gözü mekanı aydınlatmaktadır. Güney duvarda, su deposuna açılan sivri kemerli bir pencere bulunmaktadır. Kubbe yüzeyini dolduran, malakâri ve plastik karakterli iri lâle motiflerinin, mekana oldukça etkili estetik bir görünüm kazandırdığı kuşkusuzdur. **(Fot.37)**

Sıcaklığın doğusundaki halvet de kare planlı fakat diğerine göre daha küçük tasarlanmıştır. Üzeri, mukarnas bezemeli bir kubbeyle örtülüdür. Alttan dilimli konsollarla başlayıp, kubbenin tüm iç yüzeyini saran mukarnaslar, tepeye doğru daralarak ortadaki yuvarlak ışık gözü etrafında sonuçlanmaktadır. **(Fot.38)** Yoğun dekoratif karakteri ile bir süs kubbesine dönüşmüş olan örtünün, mekana özel bir bölüm vurgusu yaptığı söylenebilir. Araştırmacılar da, dikkat çekici örtü sisteminden dolayı mekanın özel bir halvet olduğu, Yıldırım Bayezid'e ayrıldığı görüşündedir.⁴⁶ Halvetin sahip olduğu ikinci karakteristik mimari öge, giriş kapısının üzerinde bulunan aynalı kemerli, alt kısmı kafes süslemeli, mermer korkuluklu penceredir. İki mekan arasında sıcak hava dolaşımı için açıldığını tahmin ettiğimiz pencere, Türk hamam mimarisinde benzerine rastlamadığımız özgün bir uygulamadır. **(Fot.39)**

Soyunmalık, ılıkılık, tek halvetli sıcaklık mekanlarından oluşan kadınlar kısmı, erkekler kısmına göre daha küçük boyutlu tasarlanmıştır.

Orijinal soyunmalık zaman içinde yıkılmış, olasılıkla 1908 yılındaki onarım sırasında, buradan geçen yolun eğimine uyumlu biçimde, asimetrik planlı ve ahşap çatılı olarak yenilenmiştir. Muhdes soyunmalık, günümüze kadar üç onarım daha geçirmesine

46 Eyice 1975: 13

karşın 20. yüzyıl başlarında aldığı üslup özelliklerini korumaktadır. Soyunmalığın orijinal planı ve örtü sistemi hakkında fikir verecek bir veri yoktur. Sadece, soyunmalığın doğu duvarınının kuzey köşesine yakın açılmış ılıklığa giriş kapısı özgün kalabilmiştir. Erkekler kısmı ılıklik girişindeki gibi mukarnas kavsaralı değil, üste doğru daralan silindirik yaşmaklı olarak kurgulanmış olan kapı, aynalı kemerli iki niş içine alınmıştır. Yaşmak kısmı zamanla yıkılmış, içteki aynalı kemer ile arkasından çatıya doğru yükselen silindirik buhar bacası halen sağlam olarak varlığını korumaktadır.

Ilıklık ile ılıklığa doğudan sivri kemerle açılan halvet görünümündeki derin eyvan, kare planlıdır. Her iki mekan da oldukça küçük boyutlu olmalarına karşın örtü sistemleri, prizmatik Türk üçgenlerinin farklı düzenleriyle süslenmiş, plastik etkisi oldukça güçlü, yıldız ve manastır tonozlardan oluşmaktadır. Ilıklık, manastır tonozun tam merkezine açılmış bir ışık gözüyle; eyvan ise yıldız tonozun üçgenleri arasına yerleştirilmiş dört ışık gözüyle aydınlanmaktadır.

Sıcaklık kareye yakın dikdörtgen planlı olup doğu yönden sivri kemerli eyvanla genişletilmiştir. Mekanın üzeri, mukarnas dizilerinden oluşan bir kasnağa oturtulmuş sekiz dilimli bir kubbeye örtülüdür. Kubbe geçişlerindeki pandantiflerin üzeri de mukarnaslarla süslenmiştir. **(Fot.40)**

Yaklaşık olarak sıcaklık mekanı ile eşit büyüklükte olan güneyindeki halvet, örtü ve geçiş sistemindeki bezemeleriyle hamamın görsel etkisi en yüksek mekanıdır. İri prizmatik Türk üçgenlerinden oluşan geçiş kuşağından sonra içbükey bir silme kubbe eteğini belirlemekte, üzerinde yine içbükey silmelerin oluşturduğu zigzag bir hat dolmaktadır. **(Fot.41)** Bu hatın alt boşlukları dilimli yapraklarla, üst boşlukları ise plastik etkili prizmatik üçgenlerle doldurulmuştur. Kubbenin üst kısmı, sırtları keskin hatlarla ayrılmış sekiz dilimli biçime sahiptir. **(Fot.42)** Halvetin güney duvarında su deposuna açılan bir pencere bulunmaktadır.

Hamamın güneyinde, erkekler ve kadınlar kısmı halvetlerinin arkasında, doğu-batı yönünde uzanan beşik tonozlu su deposu; su deposunun güney duvar ekseninde ise yuvarlak kemerli külhan ağızı bulunmaktadır.

Onarımlarda eklenen kadınlar kısmı soynmalığı ve güney cephedeki eklentiler hariç, hamamın beden duvarlarında özgün malzeme moloz taşır. Köşelerde ise iri blok taşlara yer verilmiştir. Erkekler kısmı soyunmalığının kapısında ve şadırvanında düzgün kesme taş kullanılmış, iç mekanlardaki kurnalar ve sıcaklık halvetinin üst pencere korkuluğu ise mermer malzemeyle biçimlenmiştir. Hamam içten tümüyle sıvalıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan onarım dosyasındaki raporlardan ve eski fotoğraflarından, örtü sisteminde tuğla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hamamda süsleme olarak; örtü ve geçiş sistemlerindeki zengin mukarnas ve malakari süslemelerden başka daha sade uygulamalar içeren taş ve mermer süslemeye rastlanmaktadır. Yapıdaki en dikkat çekici taş süsleme, erkekler kısmı soyunmalığındaki şadırvanda karşımıza çıkar. Mekanın ortasında yer alan şadırvan, biçimsel açıdan 14. yüzyıldan günümüze gelebilmiş ender örneklerden biridir. Sekizgen bir kaide üzerine oturan ve alttan yine sekizgen olarak başlayan şadırvan haznesine, üstte sekiz kollu

yıldız formu verilmiş, yıldızların kolları arasına iri bademler işlenmiştir. Haznenin ortasından yükselen fıskiye ayağı da, alttan sekizgen olarak başlayıp üstte silindirik bir biçim almıştır. Fıskiye ayağının tepesine de yine sekiz kollu yıldız formunda, alt kısmı mukarnas süslemeli bir çanak oturtulmuştur. Şadırvan haznesinin batı yüzüne bitişik, kübik formu bir tekne bulunmaktadır. Kurna işlevini gören teknenin ön cephesi iri kabartma bir gülbezek ile süslenmiştir. Hamamda taş süslemenin zarif örneklerinden biri, erkekler kısmı soyunmalık kapısının sövelerinde karşımıza çıkar. İki sıra mukarnastan oluşan konsollar, taş süslemenin incelikli bir örneğidir. Aynı kapının kemeri üzerine yerleştirilmiş inşa kitabesinin yazıldığı kartuşun iki ucuna da yine oyma olarak palmet motifleri işlenmiştir.

Mermer süslemeye ise erkekler kısmı sıcaklığının doğusundaki küçük halvet ile sıcaklık arasındaki duvarın üst kısmına açılmış pencerenin kafes tekniğinde, geometrik süslemeli korkuluklarında rastlanmaktadır.

DEĞERLENDİRME

Anadolu Selçuklu ve 14. yüzyıla ait Beylikler ve Erken Osmanlı hamamları incelendiğinde, gerek soyunmalık, aralık, ılıklik, sıcaklık ve halvetleri içeren ana mekan dizilimi açısından, gerek sıcaklık plan tipolojisi olarak genellikle benzer tasarımların bazı varyasyonlarla tekrarlandığı gözlemlenir.⁴⁷ Buna karşın, Mudurnu Yıldırım Hamamı ve Bolu Orta Hamam plan şemaları açısından değerlendirildiğinde; mimarının, hamamların sıcaklık düzenlemesinde farklı tipolojileri uyguladığı görülür. Semavi Eyice'nin Türk hamamlarının sıcaklık planlarını dikkate alarak yaptığı tipolojik sınıflamaya göre Mudurnu Yıldırım Hamamı, "*Ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çift halvetli*" plan tipinin bir çeşitlemesini içerir.⁴⁸ Bolu Orta Hamam erkekler kısmı, "*Kare sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli*" plan tipinde⁴⁹; kadınlar kısmı ise "*soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip*"te planlanmıştır.⁵⁰

Mudurnu Yıldırım Hamamı'nın erkekler ve kadınlar kısmı sıcaklıklarında gözlemlediğimiz "*Ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çift halvetli*" planın Anadolu Selçuklu döneminde uygulandığı tek örnek 13. yüzyıldan Tokat Pervane Hamamı'nın kadınlar kısmıdır.⁵¹ 14. Yüzyılın son çeyreğine kadar, başka hiçbir hamamda karşılaşmadığımız bu plan şemasının Ömer bin İbrahim tarafından, Mudurnu Yıldırım Hamamı'nda uygulamaya konması, onun, Türk hamamlarında sık tekrarlanan plan şemaları yerine, farklı planları denemeyi tercih ettiği şeklinde yorumlanabilir. Mudurnu'daki uygulamanın ardından Erken Osmanlı hamamlarında bu plan tipinin benimsendiği ve tek eyvanlı birer varyas-

47 Eyice 1960; Önge 1995; Erat 1997

48 Eyice 1960: 112-114

49 Eyice 1960: 111-112

50 Eyice 1960: 114

51 Tokat Pervane Hamamı planı için bkz.; Önge 1995: 245-248

yonunun 14. yüzyıl sonlarına ait Eskiçağa Yıldırım⁵² ve Bursa Yıldırım⁵³ hamamlarında tekrarlandığı görülür. Aynı dönemden Bursa Nalıncılar Hamamı (14. yy. son çeyreği) kadınlar kısmında da bu planın tam bir örneği uygulanmıştır.⁵⁴ Dikkat çeken husus, bu plan tipinin 15. yüzyıl başlarından itibaren sıcaklıklarda sıklıkla uygulanması, bazı örneklerde hem ılıklik hem sıcaklıklarda aynı planın tekrarlanmış olmasıdır.⁵⁵ 16. yüzyılda ise çok seyrek uygulanmaya devam ettiği gözlemlenir.⁵⁶

Mimarın, Bolu Orta Hamam'da aynı sıcaklık şemasını tekrarlamadığı dikkati çeker. Kadınlar kısmı sıcaklığı, genellikle saray, kale, tekke hamamları gibi özel hamamlarda tercih edilen “soğukluk, sıcaklık, halvet eş odalar halinde” plan tipinde düzenlenmiştir.⁵⁷ Anadolu Selçuklu döneminden Kayseri Tuzhisar Sultan Hanı Hamamı (1232-1236)⁵⁸, Alara Kalesi Hamamı (1224-1225)⁵⁹; Erken Osmanlı döneminden İzmit Yukarı Pazar (Süleyman Paşa) Hamamı⁶⁰ (14 yy. ortaları) bu planın ön örneklerini oluşturur. Buna karşın, hamamın erkekler kısmı sıcaklığı, daha önce başka hiçbir hamamda uygulanmayan “Kare sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli” plan tipinde tasarlanmıştır.⁶¹ Semavi Eyice bu plan tipinin ilk temsilcisinin Bursa Girçık Hamamı olduğunu belirtir.⁶² Ancak Girçık Hamamı, bekarlar için yapılmış helâ-hamam kompleksi olup gerek özel hamamlardan gerek çarşı hamamlarından farklı bir düzenleme içeren ve iki farklı işlevi birleştiren bir örneklerdir. Bu nedenle Bolu Orta Hamam erkekler kısmının bu plan tipinin ilk uygulaması olduğunu düşünmekteyiz.

Her iki hamamda, mimarının farklı tasarımlar deneme eğilimini gösteren başka yenilikler de söz konusudur. Bunlardan biri, Anadolu Selçuklu döneminden 14. yüzyı-

52 Bolu Eskiçağa Hamamı planı için bkz.; Erat 1997: Plan.50.

53 Bursa Yıldırım Hamamı planı için bkz.; Ayverdi 1966: 481

54 Bursa Nalıncılar Hamamı planı için bkz.; Beşbaş, Denizli 1983: 375.

55 Sıcaklıkları bu plan tipini yansıtan 15. yüzyıl hamamlarına örnek olarak; Bursa Ördekli Hamam (Ayverdi 1966: 477), Bursa İbrahim Paşa Hamamı (Ayverdi 1974: 139-143), Bursa Haydarhane Hamamı (Ayverdi 1974: 138-13), Edirne Saray Hamamı kadınlar kısmı (15.yy. ilk yarısı) (Ayverdi 1966: 495), Edirne Gazi Mihal Hamamı erkekler kısmı (1422) (Erken 2006: 406-408, plan.2), Edirne İbrahim Paşa Hamamı (15. yy.son çeyreği) (Erken 2006: 413, plan.7), Edirne Mezit Bey Hamamı (15.yy ilk yarısı) (Erken 2006: 414, plan.9) verilebilir.

56 Sıcaklıkları bu plan tipini yansıtan 16. Yüzyıl hamamlarına örnek olarak; Edirne Abdullah Hamamı (16. yy. başları) (Erken 2006: 414 , plan.8), Gebze Çoban Mustafa Paşa Hamamı (16. yy. başları) (Klinghardt 1927: 32) gösterilebilir.

57 Bu plan tipi ve örnekleri için bkz.; Eyice 1960: 114

58 Kayseri Tuzhisar Sultan Hanı Hamamı planı için bkz.; Önge 1995: 188-189

59 Alara Kalesi Hamamı planı için bkz.; Önge 1995: 167-178

60 İzmit Yukarı Pazar Hamamı planı için bkz.; Klinghardt 1927: 26.

61 Bu plan tipi ve örnekleri için bkz.; Eyice 1960: 111-112.

62 Eyice 1960: 112. Girçık Hamamı mimarı özelliklerinden dolayı I.Murad (Hüdavendigâr) dönemine tarihlenmekte; Bursa Hüdavendigâr Külliyesi'ne yakınlığı dikkate alınarak külliyeeye dahil yapılardan biri olduğu belirtilmektedir. Bkz.; Ayverdi 1966: 261.

lin son çeyreğine kadar, Türk hamamlarının mutlak ilkelerinden olup hemen hemen her hamamda mevcut olan aralık kısmının ortadan kalkmasıdır. Bu değişiklik, Türk hamam mimarisinin Anadolu Selçuklu döneminden süregelen geleneksel mekan düzenini etkileyen çok önemli bir gelişmedir. İlk kez Mudurnu Yıldırım Hamamı'nın erkekler kısmında tanık olduğumuz bu değişikliğin, daha sonra Bolu Orta Hamam'da, hem erkekler hem kadınlar kısmında aralık bölümüne yer verilmeyerek sürdürüldüğü gözlemlenir. Sonrasında inşa edilen hamamlarda, aralık mekanları tamamen terk edilmese de, hamam tasarımlarında yer verilmemesi yönünde yoğun bir eğilimin ortaya çıktığı, 16. yüzyılda ise tamamen vazgeçildiği dikkati çeker.⁶³

Aralık kısmının ortadan kalkmasıyla, bu mekanın işlevlerinden biri olan, sıcaktan soyunmalığa ilerleyen su buharı ile sıcak havanın kontrollü şekilde dışa atılmasını sağlayacak farklı bir çözümün geliştirildiği görülür. Buhar bacaları, bu işlevi yerine getirecek bir yöntem olarak hamam mimarisinde ilk kez Mudurnu Yıldırım Hamamı'nda denenmiş, ardından Bolu Orta Hamam'da da tekrarlanmış yeni bir uygulamadır. Her iki hamamda buhar bacalarının, estetik kaygıyla, soyunmalıkdan koridora açılan anıtsal kapıların mukarnas yaşmaklarının arkasına gizlendiği gözlemlenir.

Bu iki hamamdan sonra, buhar bacalarının ve önlerindeki yaşmaklı anıtsal kapıların, 15. yüzyıl Erken Osmanlı hamamlarında sıklıkla kullanıldığı, 16. yüzyıl Klasik Osmanlı hamamlarında ise sürekli hale geldiği söylenebilir. En erken benzer örnekleri, inceleme konumuz hamamların hemen ardından I. Bayezid döneminde, 14. yüzyılın sonlarında inşa edilen Eskiçağa Yıldırım, Bursa Yıldırım, Bursa Gürle Köyü⁶⁴, Ankara Eyne Bey⁶⁵ hamamlarının ılıkliğe giriş kapılarında karşımıza çıkar. Ancak, buradaki anıtsal kapılar mukarnas kavsaralı değil, cepheden öne taşıntılı sivri kemerli derin bir niş şeklinde kurgulanmış ve buhar bacaları nişin arkasına yerleştirilmiştir. Bursa Demirtaş (14. yy. sonu-15. yy. başları)⁶⁶, Mahkeme (15. yy. ilk çeyreği)⁶⁷ ve Muradiye (15. yy. ilk çeyreği)⁶⁸ hamamları ile Edirne Tahtakale Hamamı (1435)⁶⁹ da benzer anıtsal görünümlü ılıklik kapıları ve buhar bacaları ile inşa edilmiş 15. yüzyıl hamamlarından bazılarıdır.

Mudurnu Yıldırım ve Bolu Orta hamamların plan tasarımlarında gözlemlenen en dikkat çekici yeniliklerden/denemelerden biri, ana mekanlar arasına yerleştirilmiş koridor şeklindeki geçitlerdir. Her iki hamamda sadece erkekler kısmında uygulanmış olmaları ilginçtir. Bu nedenle bu uygulamayı, mimarın bir tasarım denemesi şeklinde

63 Yılmaz Önge de, Anadolu Selçuklu hamamlarını incelediği kitabında, aralık mekanlarının 15. yüzyılda giderek küçüldüğünü ve sadece geçit haline geldiğini ya da tamamen ortadan kalkıp yerini ılıkliğe/soğukluğa bıraktığını, 16. yüzyıldan itibaren de tümüyle ortadan kalktığını belirtir. Bkz.; Önge 1995: 22-23.

64 Bursa Orhangazi Gürle Köyü Hamamı planı için bkz. Ötügen, Durukan, Acun, Pekak 1986: 591

65 Ankara Eyne Bey Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erat 1997: Plan 52.

66 Bursa Demirtaş Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Ayverdi 1966: 472-475.

67 Bursa Mahkeme Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Ayverdi 1972: 124.

68 Bursa Muradiye Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Ayverdi 1972: 316, 321.

69 Edirne Tahtakale Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Ayverdi 1972: 471-477.

değerlendirmek gerekir. Daha sonra inşa edilen hamamlarda yer verilmemesi, olasılıkla bu denemenin işlevsel bulunmadığı şeklinde yorumlanabilir. İ. Aydın Yüksel de Bolu Orta Hamam ile ilgili plan analizinde, koridor şeklindeki bu geçitlerin labirent hissi verdiğini belirtmiştir.⁷⁰ Mekanlar arasında koridor şeklindeki geçitlerin Anadolu Selçuklu ve Erken Osmanlı dönemi hamamlarında, uygulanmış bir örneği yoktur. Bununla birlikte koridorlu tasarlanmış değişik bir plan örneği, 15. yy sonu-16. yy. başlarına tarihlenen Divriği Aşağı Hamam’da yer alır.⁷¹ Burada koridor, aralık mekânı niteliğindedir ve hamamın ılık bölümünü “U” şeklinde kuşatmaktadır. Koridorun doğu ucu tuvalet, batı ucu ise traşlık işlevine ayrılmıştır. 16. yüzyıldan Payas Sokollu Külliyesi’nin hamamında da soyunmalık ile ılık arasında “L” şeklinde uzanan ve iki ucuna servis mekanlarının eklendiği farklı bir koridor uygulaması vardır.⁷²

Mudurnu Yıldırım Hamamı’nda gözlemlediğimiz bir başka yenilik, erkekler kısmını soyunmalığa giriş kapısının taçkapı şeklinde biçimlenmiş olması ve hamamlardaki ilk örneğini temsil etmesidir.⁷³ (Fot.38) İnceleme konumuz olan hamamların kadınlar kısmı soyunmalıkları yıkıldığı için giriş kapılarının form olarak bu gelişme içinde yer alıp / almadığını bilmiyoruz. Buna karşın, Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmına giriş kapısı, moloz taş örgülü cephe üzerinde hem düzgün kesme taş kaplaması ile farklılık yaratmakta; hem dıştan profilli silmelerle çerçeveli, cepheden üste taşıntılı ve mukarnas kavsaralı bir taçkapı görünümü yansıtmaktadır. Aynı mimarın eseri olmasına rağmen, Bolu Orta Hamam’ın erkekler kısmı soyunmalık girişi daha sade düzenlenmiştir. Ancak, kapıyı çerçeveleyen profilli silmeler, inşa kitabesinin yazıldığı palmet süslemeli dekoratif kartuş ve sövelerdeki ince, zarif mukarnas konsollar, kapının özenle ele alındığını ve önceki dönem hamamlarından farklı bir gelişme içinde olduğunu göstermektedir.

Kapı açıklıklarıyla ilgili dikkat çeken bir başka gelişme Mudurnu Yıldırım Hamamı’nın kadınlar kısmı sıcaklığındaki halvet kapılarıdır. Buradaki halvet kapılarının çapraz eksenden açılması ve iki kapı arasına mukarnas kavsaralı bir mihrap nişi yerleştirilmesi, ilginç bir uygulama olarak göze çarpar ve ilk kez Mudurnu Yıldırım Hamamı’nın kadınlar kısmında karşımıza çıkar.⁷⁴ Hamamın sıcaklık planı, S.Eyice’nin “*Ortası kub-*

70 Yüksel 1993: 59

71 Önge 1995: 179; Özbek 2004: 200

72 Payas Sokollu Külliyesi hamamının plan için bkz.; Önge 1995: 179

73 Erken Osmanlı mimarisinde taçkapıları inceleyen Ş.Çakmak, 14. yüzyılın başlarında inşa edilen hiçbir yapıda taçkapı bulunmadığını, tarihi kesin olarak bilinen ilk taçkapı örneğinin İznik Yeşil Camii (1378-1392) taçkapısı olduğunu belirtir. Araştırmacının tespitlerine göre, Bursa Uludağ Camii’nin (1399-1400) kuzey taçkapısı da, Erken Osmanlı döneminin ilk anıtsal taçkapı örneklerindedir. (Çakmak 2001: 7-8); Y. Özbek de, Erken Osmanlı mimarisinde, Yıldırım Bayezid döneminin sonlarına, 15. yüzyılın başlarına kadar anıtsal ölçekli taç kapı uygulaması ile karşılaşmadığını; ayrıca anıtsal boyuttaki taç kapılara dönemin “Ulu Cami” lerinde rastlandığını belirtir. Araştırmacının Bursa Ulu Cami’nin mimarının Ömer bin İbrahim olabileceği önermesi de bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir. Fakat bu görüşe nasıl varıldığı açıklanmamıştır. Bkz.; Özbek 2002: 81.

74 Her ne kadar Kayseri Birlik Hamamı (12. yüzyıl), halvet kapılarının köşelerde açılmış olması-

beli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip”in tam bir örneğini oluşturur. Bu plan tipinde, yanlardan birer eyvanla genişletilmiş olan sıcaklığa, yan yana iki halvet hücresi birer kapıyla açılmakta ve örneklerin çoğunda, kapıların arasında mukarnas kavsaralı bir mihrap nişi bulunmaktadır. Ancak, bu plan tipinde olup kapıların arasında mihrap nişine yer verilmeyen örnekler olduğu gibi halvet kapıları ana eksen yerine çapraz eksenden açılmış çeşitlemeleri de mevcuttur. Mudurnu Yıldırım Hamamı, halvet kapıları köşe aksından açılmış ve aralarına mukarnas kavsaralı mihrap nişi yerleştirilmiş uygulamanın hamam mimarisindeki ilk örneğidir. Bu uygulamaya 15. yüzyıl boyunca çok sayıda hamamda farklı varyasyonlarla ve sıklıkla yer verilmiştir. Halvet kapıları çapraz ekseninde yer almasına karşın aralarına mukarnas kavsaralı niş yerleştirilmesi yönüyle, aynı dönemden benzer örnekler Bursa Nalıncılar (14. yüzyıl son çeyreği)⁷⁵, Bursa Ördekli (15. yüzyıl başları)⁷⁶ hamamlarının kadınlar kısmı; 16. yüzyıldan Edirne Sokollu Hamamı kadınlar kısmıdır.⁷⁷ Bursa Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı (15. yy. 2. yarısı)⁷⁸, Edirne Gazi Mihal Hamamı erkekler kısmı (1421)⁷⁹ ile Edirne Mezit Bey (15.yy.),⁸⁰ İbrahim Paşa (15. yy.)⁸¹, Abdullah (16. yy. başları)⁸² hamamları ve Gölpazarı Mihal Bey Hamamı (1418)⁸³ ise halvet kapıları çapraz ekseninde yer alan benzer örneklerdir. Bu hamamların, Mudurnu Yıldırım Hamamı’ndan farkları, kapıların arasında nişlerin bulunmamasıdır.

Bolu Orta Hamam erkekler kısmında görülen özgün bir başka uygulama, sıcaklık ana mekanı ile doğusundaki küçük halvet arasındaki duvarın üst kısmında bulunan aynalı kemerli penceredir. (Fot.36) Alt kısmı yarıya kadar kafes oyma süslemeli mermer korkulukla kapatılmış olan bu pencere, Türk hamam mimarisinde eşine rastlanmayan ünik bir örnektir. Ancak, neden açıldığı sorusunu da akla getirmektedir. Plana baktığımızda, halvetin sıcak su deposuna uzak olduğu dikkati çeker. Plan şemasında halvetin sıcak su deposuna uzak konumundan dolayı, sadece duvarların içinden geçen sıcak su künkleriyle yeterince ısınamayacağı kaygısıyla, sıcaklık duvarına bir pencere açılarak mekana daha fazla buhar girişi ve ısı sirkülasyonun amaçlandığı düşünülebilir.

Mermer korkuluklu bu pencere, Türk hamam mimarisinde tek örnek olmasına karşın, kafes süslemeli korkulukların mermer, kesme taş yada çinili benzer örnekleri,

la benzer bir örnek gibi görünse de tam bir benzerlik yoktur. Ayrıca, Birlik Hamamı’nda kapılar sıcaklık yerine önce küçük bir sahanlığa, ardından ılıklığa bağlanmaktadır. Y. Önge, hamamın 16.-17.yüzyıllarda tadilat ve tamirat geçirdiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla kapıların özgün olup olmadıkları da belli değildir. Birlik Hamamı hakkında bkz.; Önge 1995: 141-144.

75 Bursa Nalıncılar Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erat 1997: şekil.44

76 Bursa Ördekli Hamam bilgi ve planı için bkz.; Ayverdi 1966: 477, 820.R.

77 Edirne Sokollu Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erken 2006: 415-417

78 Bursa Çandarlı İbrahim Paşa Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Beşbaş, Denizli 1983: 363

79 Edirne Gazi Mihal Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erken 2006: 406-408

80 Edirne Mezit Bey Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erken 2006: 413.

81 Edirne İbrahim Paşa Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erken 2006: 414

82 Edirne Abdullah Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erken 2006: 415.

83 Gölpazarı Mihal Bey Hamamı bilgi ve planı için bkz.; Erken 1977: 84

Beylikler ve Erken Osmanlı döneminden bazı camilerin hünkar mahfeli, şahniş ve son cemaat yerleri gibi farklı alanlarında da karşımıza çıkar. Örneğin, Bursa Yeşil Camii (1419-1421) hünkar mahfelinin, iç mekana bakan cephesindeki açıklık aynalı kemerli olup alt kısmı kafes tekniğinde çini korkulukla kapatılmıştır. Aynı caminin kuzey cephesindeki şahnişlerde ise ajur süslemeli şebekelerin mermer malzemeyle biçimlenmiş örnekleri mevcuttur.

Bursa Hüdavendigâr Camii ve Medresesi'nin (1362-1389) mihrapönü kısmı ile yan eyvanların girişlerinde, karşılıklı olarak yerleştirilmiş kafes süslemeli kesme taş korkuluklar da, Bolu Orta Hamam'daki pencere korkuluğu ile benzer ancak farklı alanda kullanılmış örneklerdir.⁸⁴ Bursa Hüdavendigâr Camii ve Medresesi'nin son cemaat yeri alt ve üst kat revak korkulukları; İznik Yeşil Camii (1378-1392), Milas Firuz Bey Camii (1394), Bursa İbni Bezzaz Mescidi (15.yy başları), İznik Mahmut Çelebi Camii'nin (1442) son cemaat yeri revak korkulukları ve Bursa Yeşil Camii'nin iç mekanında, müezzin mahfellerinin girişindeki korkuluklar, Erken Osmanlı mimarisinde bilinen kafes süslemeli korkuluk örnekleridir. Ayrıca, Menteşeoğulları'na ait Balat'taki İlyas Bey Camii (1404) de, girişin iki tarafındaki açıklıkları kapatan kafes süslemeli mermer korkulukları ile örnek verilecek Beylikler dönemi yapılarından biridir.

Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı taçkapısında karşımıza çıkan, Erken Osmanlı döneminin en erken tarihli taş oyma olarak yapılmış geometrik bezemelerin⁸⁵, Bolu Orta Hamam'ın sıcaklık halvetindeki pencereye ait mermer korkulukların ve cümle kapısındaki mukarnaslı konsolların zarif işçiliği, Ömer bin İbrahim'in yapım ekibi içinde taş işleme konusunda yetkin bir sanatçının çalışmış olabileceğini düşündürür.

Çalışma konumuz hamamların iç mekan süslemesi açısından en göze çarpan özellikleri örtü ve geçiş sistemlerindeki çeşitlilik ve bezeme programıdır. İnşa edildikleri 14. yüzyılın son çeyreğine kadar hiçbir hamamda bademler, mukarnaslar, baklavalı kuşaklar, prizmatik ögeler, malakârî özgün motiflerle süslenmiş kubbe ve tonoz çeşitleri bir arada uygulanmamıştır. Mudurnu Yıldırım Hamamı'nın erkekler kısmı, Bolu Orta Hamam'ın hem erkekler hem kadınlar kısmı bu açıdan da Türk hamam mimarisinde özel bir konuma sahiptir.

Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmında özellikle örtü ve geçiş sisteminde yoğunlaşan plastik etkili zengin süslemelere karşın kadınlar kısmının oldukça sade bırakılması dikkat çekicidir. Bolu Orta Hamam'da ise bunun tersi bir uygulama söz konusudur. Kadınlar kısmının örtü ve geçiş sisteminin erkekler kısmına göre hem daha fazla çeşitlilik içerdiği, hem daha yoğun bezemeli olduğu gözlemlenir. Bilindiği gibi, çifte hamamlarda kadınlar kısmının erkekler kısmına göre daha sade süslenmesi, Türk hamamlarında sık rastlanan bir olgudur. Orta Hamam'da bunun aksinin uygulanması, Ömer bin İbrahim'in geleneksel biçimlerin dışına çıkma, yenilik yaratma eğilimi ile açıklanabilir.

Bununla birlikte, söz konusu hamamların dekoratif nitelikli örtü ve geçiş sistemlerinin, 14. yüzyılın sonlarından itibaren Erken Osmanlı ve Batı Anadolu'daki bazı

84 Özbek 2002: 69

85 Özbek 2002: 64

Beyliklerin hamamlarına ilham kaynağı olduğu söylenebilir. 16. Yüzyıl başlarına kadar devam eden süreçte, Bursa, Edirne, İznik, Bergama, Selçuk ve Balat'da, Beylikler ve Erken Osmanlı döneminden birçok hamamda gözlemlenen dilimli kubbeler, kubbe ve tonozları süsleyen alçı mukarnas düzenleri, plastik etkili iri bademler, prizmatik kuşaklar Mudurnu Yıldırım ve Bolu Orta hamamları ile benzer karakterdedir. Özellikle Bursa'da Demirtaş, Ördekli, Şengül, Mahkeme hamamları; Edirne'de Gazi Mihal, Mezit Bey, Beylerbeyi, Topkapı hamamları; Bergama'da Tabaklar Hamamı bu yoğun süsleme programının geliştirilerek sürdürüldüğü örneklerdir.

Sonuç olarak; Ömer bin İbrahim'in Mudurnu ve Bolu'daki hamamların plan tasarımlarında denediği koridorların, sonraki dönemlerde hamamların planlarını etkilemediği, daha çok mimarının bir tasarım denemesi şeklinde kaldığı söylenebilir. Buna karşın, aralık kısmının yerine uygulanan buhar bacaları, buhar bacalarını gizlemek amacıyla ılık girişlerinin önüne getirilen anıtsal görünümlü yaşmaklı kapılar, soyunmalığa girişlerin taçkapı şeklinde kurgulanması, örtü ve geçiş sistemlerinin yoğun bir bezeme programı içine alınması, 14. yüzyılın son çeyreğinde, hamam mimarisine getirilen yeniliklerdir. Her iki hamam da bu açıdan sonraki dönem hamamlarına öncü olmuşlardır.

Kuşkusuz, Mudurnu Yıldırım ve Bolu Orta Hamam'ın önceki hamamlardan farklı özelliklerde ve özenle inşa edilmelerini sadece Ömer bin İbrahim'in mimarlık yeteneğine, yenilikçi potansiyeline ve geleneksel plan ve biçimleri kendine özgü yorumlama anlayışına bağlamak yeterli değildir. Gerek yazılı kaynakların sanata, sanatçıya değer veren, aynı zamanda da iddialı bir kişilik olarak tanımladığı; gerek banisi olduğu mimari eserler nitelik olarak dikkate alındığında Yıldırım Bayezid'in, siyasi gücünü bütün görkemiyle bu yapılar üzerinden simgeleme isteğinin payı olduğunu da göz önünde tutmak gerekir.

KAYNAKÇA

- AKBULUT, R. (1982). *Emir Sultan*, İstanbul.
- AYDIN, H. (1965). “Bolu’da Yıldırım Bayezid Cami Vakfına Dair”, *Çele Dergisi*, Yıl:3, Sayı:31, Bolu, 32-34
- AYAR, T. (2014). “Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888- 1906), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 14/2, Bolu, 305- 327.
- AYVERDİ, E.H. (1962). “Mudurnu’da Yıldırım Bayezid Manzumesi ve Taş Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: V, Ankara, 79-92.
- AYVERDİ, E.H. (1966). İstanbul, Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri (630-835-1230-1405), C.I, İstanbul Fetih Cemiyeti Enstitüsü Yayını: İstanbul.
- AYVERDİ, E.H. (1972). *Osmanlı Mi’marisinde Çelebi ve II.Sultan Murad Devri (806-855/1403-1451)*, C. II, (2. Baskı), İstanbul.
- AYVERDİ, E.H. (1974). *Fatih Devri Mimarisi 855-886 (1451-1481)*, C.III, İstanbul Fetih Cemiyeti Enstitüsü Yayını: İstanbul.
- BALTACI, C. (1976). *XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- BANARLI, N. S. (2008). *Tarih ve Tasavvuf Sohbetleri*, Kubbealtı Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- BARKAN, Ö.L.& MERÇİL, E. (1991). *Hüdavendigâr Vilayeti Tahrir Defteri*, C.I., Ankara.
- BEŞBAŞ, N. , DENİZLİ, H. (1983). *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C. III, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını.
- BİLGE, M. (1984). İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul.
- CANTAY, G. (1994). “Türklerde Vakıf ve Taş Vakfiyeler”, XI. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara, 147-162.
- ÇAKMAK, Ş. (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taç Kapılar (1300-1500)*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara.
- ÇETİNTAŞ, S. (1952). *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri Bursa’da Murat I ve Bayezit I Binaları*, İstanbul.
- DANIŞMEND, İ. H. (1971). İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yayınevi, Cilt: I-V, İstanbul.
- DEMİRİZ, Y. (1979). *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- DÜNDAR, M.& ACIOĞLU, Y. (2020). “Gelibolu Saruca Paşa Hamamı Üzerine Gözlemler”, *History Studies*, 12/6, Aralık 2020, s. 3333-3363.
- ERAT, B. (1997). *Anadolu’da XIV. Yüzyıl Türk Hamam Mimarisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- ERKEN, S. (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, C.II, Ankara.
- ERKEN, S. (2006). "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: X, Tıpkı Basım, Ankara, 403-428.
- ERKUT, S. (1987). *Tarihte Mudurnu*, Bolu.
- ERTAN, K. (1948). "Balıkesir Camileri", *Kaynak*, S:8, 13-16.
- EVLİYA ÇELEBİ. (1975). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 1-2, Çeviren Mehmet Zillioğlu, Sadeleştiren T.Temel Kuran- N. Aktaş, Üçdal Neşriyat, İstanbul
- EYİCE, S. (1960). İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, C.XI, S.15, İstanbul, 98-120.
- EYİCE, S. (1975). "Tarihte Bolu", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı: 47/326, Mayıs-Haziran, İstanbul, 2-13.
- GÖKBİLGİN, M. T. (1965). "15. ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VI, 51-61
- GÖKOĞLU, A. (1952). *Paphlagonia*, I, Kastamonu.
- HALAÇOĞLU, Y. (1991). *XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara.
- HAMMER, J.Von. (1991). *Osmanlı Tarihi*, C.I, Sadeleştiren Abdulkadir Karahan, İstanbul.
- HOCA SADEDDİN EFENDİ, (1992), *Tac'üt-Tevarih*, C.II, Sadeleştiren İ. Parmaksızoğlu, Ankara.
- İŞİTMAN, T. Z. (1938). *Bolu Coğrafyası*, Bolu.
- İNALCIK, H. (1992). "Bayezid I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul, 231-232
- İNALCIK, H. (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları*, İstanbul, 116-117
- KARAMAĞRALI, B. (2006). "Edime Eski Caminin Kitabeleri ve Mimarimizdeki Yeri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı:IX, 331-342.
- KILIÇ, N. & KAYAPINAR, A. & KAYA, B. & KILIÇ, F. & KAYAPINAR, L. (2008). *Bolu Livası 1921-1925 Senesi Salnamesi* (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin), Ankara.
- KLİNGHARDT, K. (1927). *Türkische Baeder*, Stuttgart.
- KUBAN, D. (1988). "Edirne'de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, 1. Baskı, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Ankara, 447-459.
- KULA SAY, S. (2007). Erken Dönem Osmanlı Hamamlarında Eğrisel Örtüye Geçiş Sistemleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi / Fen Bilimleri. Enstitüsü, İstanbul
- MAYER, L. A. (1956). *Islamic Architects and Their Work*,. Genève.

- MEHMED NEŞRİ, K. (1995). *Kitab-ı Cihan-Numâ*. I, (Haz. F. R. Unat, M. A Köymen, TTK Yayınları, Ankara.
- ÖNGE, Y. (1995). *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara
- ÖZBEK, Y. (2002). *Erken Osmanlı Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No. 2423, Ankara.
- ÖZBEK, Y. (2004). Divriği Hamamları, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:1, Sayı: 16, 2004, 191-228.
- ÖZBEK, Y. (2007). Bursa Ulu Cami Minberi, *Sanat Tarihi Araştırmaları, Prof. Dr. Haşim Karpuz'a Armağan*, Konya, 295-314.
- PARLA, C. (2002). "Alâeddin Keykubad Dönemi Işığında Anadolu Selçuklu Devletinde Yapı Organizasyonu", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.1/3, 251- 285.
- SEZER, C. (2015). 1893 Büyük Bolu Yangını, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:15, Sayı:1, 237-249.
- SÖNMEZ, Z. (1989). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk- İslam Mimarisinde Sanatçılar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- SU, K. (1937). *XVII.-XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir Şehir Hayatı*, İstanbul.
- SÜREYYA, Mehmed. (1996). *Sicill-i Osmani*, C.IV, Sadeleştiren Seyit Ali Kahraman, İstanbul, (C:6), Haz. Nuri Akbayar, Çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TAŞ, Y. Z. (1993). Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı, *Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.
- TÜFEKÇİOĞLU, A. (1999). "Taş Vakfiyeler", *Vakıf ve Kültür Dergisi*, Yıl:2, Cilt:2, Sayı: 5, Ankara, 8-12.
- TÜFEKÇİOĞLU, A. (2001). *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- UYAR, T. (2014). "Arşiv Belgelerinde Mudurnu Yangınları (1888-1906)", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:14, Yıl:14, Sayı:2, 14, 305-327
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri*, Maarif Vekaleti Yayını, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C.I, TTK Yayını, Ankara.
- VARLIK, M. Ç. (1974). *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- YALÇINER, G. (1999). "Ömer bin İbrahim". *Eczacıbası Sanat Ansiklopedisi* (C.3, 1407)
- YINANÇ, M. H. (1979). "Bayezid I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, 386-390.
- YÜKSEL, İ. A. (1993). *Bolu Yıldırım Bayezid Külliyesi Hamamlar ve İmaret Cami*, Ankara.

PLAN VE FOTOĞRAFLAR

A detailed architectural floor plan of the Mudurnu Yıldırım Hamamı, showing the layout of the main hall, smaller rooms, and the central dome structure.	A cross-section diagram of the Mudurnu Yıldırım Hamamı, showing the vertical structure of the main dome and the smaller domes, with a scale bar below.
<p>Şek.1: Mudurnu Yıldırım Hamamı planı (E.H.Ayverdi 1966: s.350, 581 R.'den düzeltilerek)</p>	<p>Şek.2: Mudurnu Yıldırım Hamamı röhlöve planı, A-A Kesiti (2007-VGM)</p>
A cross-section diagram of the Mudurnu Yıldırım Hamamı, showing the vertical structure of the main dome and the smaller domes, with a scale bar below.	A perspective drawing of the Mudurnu Yıldırım Hamamı, showing the building's facade from the north, with a scale bar below.
<p>Şek.3: Mudurnu Yıldırım Hamamı röhlöve planı, B-B Kesiti (2007-VGM)</p>	<p>Şek.4: Mudurnu Yıldırım Hamamı röhlöve planı, kuzey cephe görünüşü (2007-VGM)</p>
A perspective drawing of the Mudurnu Yıldırım Hamamı, showing the building's facade from the south, with a scale bar below.	
<p>Şek.5: Mudurnu Yıldırım Hamamı röhlöve planı, güney cephe görünüşü (2007-VGM)</p>	
A photograph showing the Mudurnu Yıldırım Hamamı from a high-angle, westward view, highlighting the large central dome and the surrounding buildings.	A photograph of the entrance (taçkapısı) to the men's section of the Mudurnu Yıldırım Hamamı, featuring a large, ornate archway with intricate carvings.
<p>Fot.1: Mudurnu Yıldırım Hamamı onarım sonrası batıdan genel görünüş (Fot.https://mapio.net/pic/p-12987090/)</p>	<p>Fot.2: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı taçkapısı (Fot.VGM)</p>

Fot.3: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı taçkapısında inşa, vakfiye ve mimar kitabeleri (Fot.VGM)

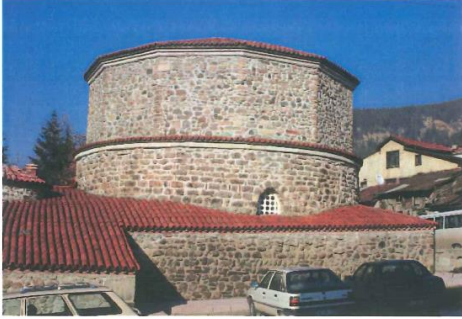
Fot.4: Mudurnu Yıldırım Hamamı kuzey cephe görünüşü (Fot.VGM)

Fot.5: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı soyunmalığı önünde bulunan muhdes sundurma (1947-1948) (Fot.VGM)

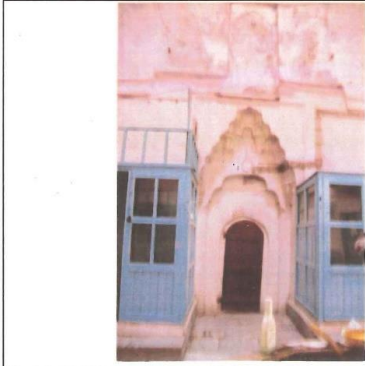
Fot.6: Mudurnu Yıldırım Hamamı güney cephe görünüşü (Fot.VGM)

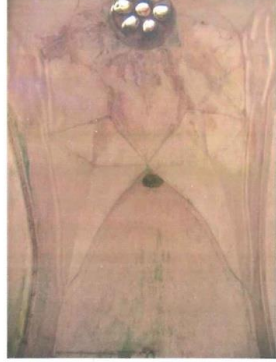
Fot.7: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı soyunmalık kubbesi (Fot.VGM)

Fot.8: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı soyunmalığında şadırvan (Fot.VGM)

Fot.9: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı soyunmalıği batısında koridora açılan kapı (Fot.VGM)

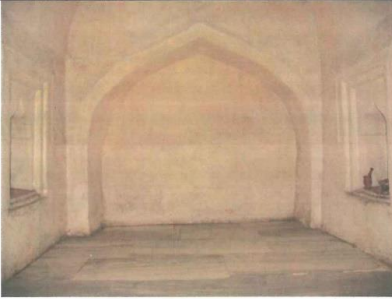
Fot.10: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı ılıklik kubbe ve geçişleri (Fot.VGM)

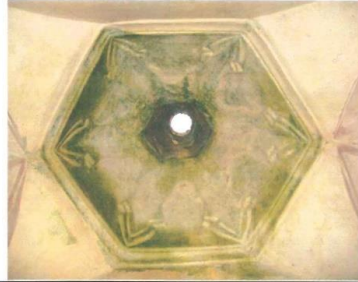
Fot.11: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı ılıklik, kuzeybatı köşede kandillik (Fot.VGM)

Fot.12: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı ılıklik kuzey duvarında mukarnas kavsaralı niş ve kurna

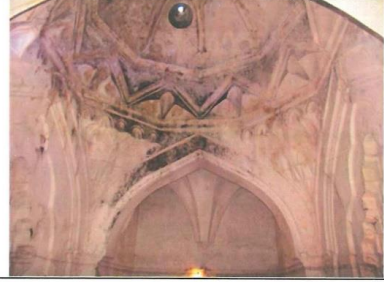
Fot.13: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı ılıklik güney duvarı (Fot.VGM)

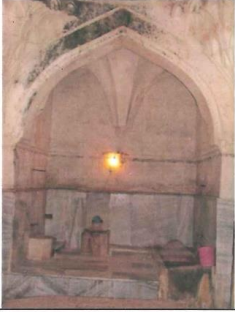
Fot.14: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı wc. kubbesi

Fot.15: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı sıcaklığı kubbesi (Fot.VGM)

Fot.16: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı sıcaklığı, kubbe geçişleri (Fot.VGM)

Fot.17: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı sıcaklığı doğu eyvan (Fot.VGM)

Fot.18: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı sıcaklığı küçük (özel) halvet

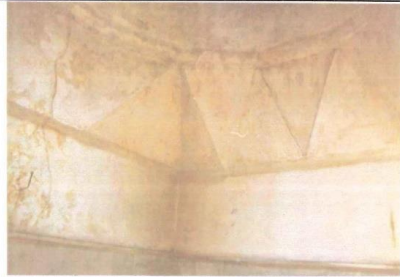
Fot.19: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı küçük (özel) halvetteki kurna

Fot.20: Mudurnu Yıldırım Hamamı erkekler kısmı sıcaklığı, büyük halvet kubbe geçişleri (Fot.VGM)

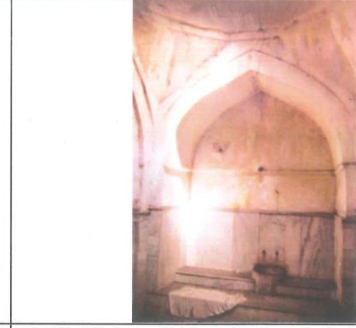
Fot.21: Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı (1947-VGM)

Fot.22: Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı ılıklığı, kubbe geçişleri

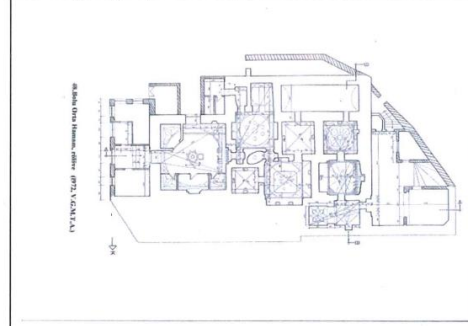
Fot.23: Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı sıcaklık kubbesi

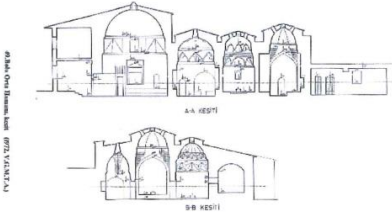
Fot.24: Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı sıcaklığı doğu eyvan

Fot.25: Mudurnu Yıldırım Hamamı kadınlar kısmı

Şek.6: Bolu Orta Hamam rölöve planı (1972-VGMA)

Şek.7: Bolu Orta Hamam rölöve kesitleri (1972-VGMA)

Fot.26: Bolu Orta Hamam doğu cephe görüntüsü

Fot.27: Bolu Orta Hamam inşa kitabesi

Fot.28: Bolu Orta Hamam kuzey cephe görünüşü

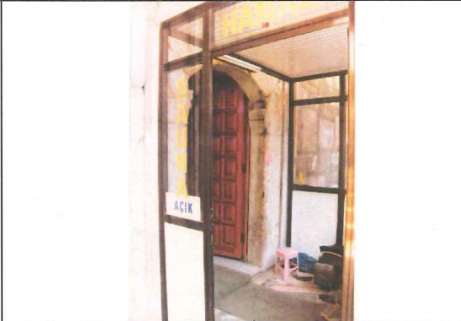
Fot.29: Bolu Orta Hamam kadınlar kısmı muhdes soyunmalığı batı cephe görünüşü

Fot.30 Bolu Orta Hamam güney ve doğu cephede muhdes yapıların görünüşü (1947-VGMA)

Fot.31: Bolu Orta Hamam güney cephe görünüşü

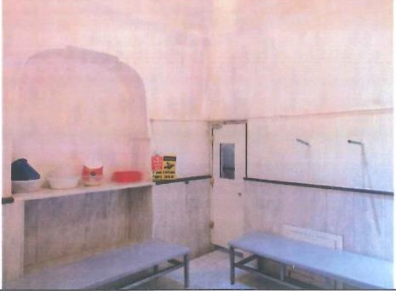

Fot.32: Bolu Orta Hamam erkekler kısmı giriş kapısı

Fot.33: Bolu Orta Hamam erkekler kısmı soyunmalığı

Fot.34: Bolu Orta Hamam erkekler kısmı soyunmalığı

	
Fot.35: Bolu Orta Hamam erkekler kısmı ılıklığa giriş kapısı üzerindeki onarım kitabesi	Fot.36 Bolu Orta Hamam erkekler kısmı ılıklıği kuzeydoğu görüntüş
	
Fot.37: Bolu Orta Hamam erkekler kısmı sıcaklığı, büyük halvet kubbesi	Fot.38: Bolu Orta Hamam erkekler kısmı sıcaklığı, küçük halvet kubbesi
	
Fot.39: Bolu Orta Hamam erkekler kısmı sıcaklığı ile küçük halvet arasında bulunan üst pencere	Fot.40: Bolu Orta Hamam kadınlar kısmı sıcaklığı, kubbe geçişleri (Fot.VGMA)
	
Fot.41: Bolu Orta Hamam kadınlar kısmı sıcaklığı halvet kubbe geçişleri (Fot.VGMA)	Fot.42: Bolu Orta Hamam kadınlar kısmı halvet kubbe geçişleri (Fot.VGMA)

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 31, Sayı: 1, Nisan 2022 | *Volume: 31, Issue: 1, April 2022*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. Semra DAŞCI ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Design/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

[İnternet Sayfası \(Açık Erisim\)](#) | [İnternet Page \(Open Access\)](#)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

